

Μνήμων

Τόμ. 34 (2015)

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΜΑΡΙΝΟΣ ΣΑΡΗΓΙΑΝΝΗΣ, Μια πλαστή πηγή για τις σφαγές του 1821 στη Θεσσαλονίκη: ο «Χαϊρουλλάχ Εφέντης» του Αβράαμ Ν. Παπάζογλου ►
 ΧΡΗΣΤΟΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, Βενεζολισμός και εθνικό παρόδιον: το έργο της Κεντρικής Επιτροπής Εκατονταετηρίδας (1928-1933) ►
 ΒΑΣΙΛΗΣ Α. ΜΠΟΓΙΑΤΖΗΣ, Ένας ξένος εναντίον φιλελευθερισμού και κομμουνισμού: ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος στο Αρχείο της Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών ►
 ΣΠΥΡΟΣ ΔΗΜΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Αστικός γόρος, κοινωνικά υποκείμενα και τουριστική ανάπτυξη. Η περίπτωση του Ηρακλείου, 1945-1960 ►
 ΑΚΗΣ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ, Οι τεχνολογικές αλλαγές στην παραγωγή σφαιριδίων και ο αντίκτυπός τους στους εργάτες Τύπου. Η περίπτωση της Πάτρας μετά τον Β Παγκόσμιο Πόλεμο ►
 ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΙΩΣΙΦΙΔΟΥ, Ψυχής φάρμακα και ψυχής ιατρεία: βιβλία και βιβλιοθήκες στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΑΛΑΒΕΝΤΗΣ, Η ίδρυση του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (1958) και το δίλημμα: η ελληνική έρευνα μοχλός της εγχώριας ανάπτυξης ή συμβολή στο διεθνές μέτωπο της επιστήμης ►
 Νεοελληνική ακουστική προσωπογραφία. 12.000 προσωπογραφίες στο διαδίκτυο

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΤΥΠΟΓΡΑΦΟΙ

ΜΑΡΙΑΖΑ ΜΗΤΣΟΥ, Ο Χρίστος Μανουσαρίδης και η σκεπή της «δικανομηχανικής κινήσεως» ►
 ΠΟΙΗ ΠΟΛΕΜΗ, Τυπογραφικές ανθρωποποιηγραφίες ►
 ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΤΘΙΟΠΟΥΛΟΣ, Μια νέα αναλυτική και ερμηνευτική θεώρηση των απαρχών της ελληνικής τυπογραφίας

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Ελένη Φεσσά-Ερμάνουζ, Σπυρίδων Γ. Πουμάδης, Έλλη Λεμονίδου, Άννα Καρακατσούλη, Κατερίνα Μπρέμικου, Σταυρούλα Α. Βερράτου, Παναγιώτης Ζεστονάκης, Χρήστος Λούκας, Κώστας Γαγανάκης, Τζελίνα Χαριλάου

34

ΑΘΗΝΑ 2015

ΕΝΑΣ ΞΕΝΟΣ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΥ: Ο ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΝΕΛ ΛΟΠΟΥΛΟΣ ΣΤΟ ΑΡΧΕΙΟΝ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΚΑΙ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΒΑΣΙΛΗΣ Α. ΜΠΟΓΙΑΤΖΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.10173](https://doi.org/10.12681/mnimon.10173)

Copyright © 2016, Μνήμων

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΠΟΓΙΑΤΖΗΣ Β. Α. (2016). ΕΝΑΣ ΞΕΝΟΣ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΥ: Ο ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΝΕΛ ΛΟΠΟΥΛΟΣ ΣΤΟ ΑΡΧΕΙΟΝ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΚΑΙ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ. *Μνήμων*, 34, 67-96. <https://doi.org/10.12681/mnimon.10173>

Mnimon

Vol. 34, 2015

**ΕΝΑΣ ΞΕΝΟΣ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΥ
ΚΑΙ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΥ: Ο ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΝΕΛ
ΛΟΠΟΥΛΟΣ ΣΤΟ ΑΡΧΕΙΟΝ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΚΑΙ
ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

ΜΠΟΓΙΑΤΖΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ
[10.12681/mnimon.10173](https://doi.org/10.12681/mnimon.10173)

Copyright © 2015 Mnimon

To cite this article:

ΜΠΟΓΙΑΤΖΗΣ (2015). ΕΝΑΣ ΞΕΝΟΣ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΥ: Ο ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΝΕΛ ΛΟΠΟΥΛΟΣ ΣΤΟ ΑΡΧΕΙΟΝ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΚΑΙ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ. *Mnimon*, 34, 67-96.

ΒΑΣΙΛΗΣ Α. ΜΠΟΓΙΑΤΖΗΣ

ΕΝΑΣ ΞΕΝΟΣ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΥ
ΚΑΙ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΥ: Ο ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΝΕΛ-
ΛΟΠΟΥΛΟΣ ΣΤΟ ΑΡΧΕΙΟΝ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΚΑΙ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ*

Στην παρούσα εργασία επικεντρώνομαι στα κείμενα του Π. Κανελλόπουλου στο περιοδικό *Αρχειόν της Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών* κατά την περίοδο 1929-1935, τα οποία και προσεγγίζω υπό το πρίσμα της κοινωνιολογίας των διανοουμένων. Υποστηρίζω πως είναι ιδιαίτερα κρίσιμα όχι μόνο για την κατανόηση και ερμηνεία της κοινωνιολογικής σκέψης του Κανελλόπουλου, αλλά και για την αντίστοιχη της πολιτικής του δράσης, καθώς προηγούνται της εμπλοκής του στην πολιτική με την ίδρυση του Εθνικού Ενωτικού Κόμματος, στα 1935. Γι' αυτό τον λόγο και επιχειρώ να αξιολογήσω στην προσέγγισή τους την ιδέα του διανοούμενου ως ξένου, όπως την εισηγείται ο Dick Pels,¹ ζήτημα που σχετίζεται τόσο με τη διανοητική καινοτομία όσο και με την αντιπροσώπευση. Με βάση αυτές τις προκείμενες επιχειρώ να απαντήσω σε ερωτήματα όπως: σε σχέση με ποιους προσδιορίζεται ο Κανελλόπουλος ως ξένος; Πού έγκειται η καινοτομία των λύσεων που προτείνει στη βάση της αποστασιοποίησής του από τις προτεινόμενες λύσεις για την υπέρβαση της μεσοπολεμικής κρίσης; Τέλος, πώς συνδέεται αυτή η επιτέλεση (performance) της θέσης του διανοούμενου με τις πολιτικές λύσεις που ο Κανελλόπουλος εισηγείται;

* Μια πρώτη εκδοχή του παρόντος κειμένου αποτελούσε αναλυτική μορφή της ανακοίνωσής μου στο Διεθνές Συνέδριο για τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο (Αθήνα, 22-25 Νοεμβρίου 2012, διοργάνωση: Εταιρεία Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου), στις εργασίες του οποίου συμμετείχα. Με απόφαση της Οργανωτικής Επιτροπής του Συνεδρίου δεν δημοσιεύθηκε στον τόμο των *Πρακτικών*, ο οποίος εκδόθηκε τον Δεκέμβριο του 2013, διότι κατά την κρίση της το κείμενο δεν ήταν επιστημονικά τεκμηριωμένο και προσέβαλε την ιστορική μνήμη του Π. Κανελλόπουλου.

1. Dick Pels, *The Intellectual as Stranger, Studies in Spokespersonship*, Λονδίνο 2000.

Ο διανοούμενος ως ξένος

Η προσέγγιση του διανοούμενου ως ξένου, όπως αυτή πραγματοποιείται από τον Dick Pels, εστιάζει στην οικεία στην ιστορία των ιδεών σύνδεση αυτών των δύο εικόνων, σύνδεση η οποία θεωρείται ότι εγγυάται τη γνωστική ανωτερότητα και αντικειμενικότητα της θέσης του διανοούμενου: όπως τονίζει ο Σορέλ, «πρέπει να βρίσκεσαι εκτός, προκειμένου να δεις ορθά».² Με αφετηρία αυτή τη σύνδεση/ισχυρισμό, ο Pels μελετά τις δυνατότητες (διανοητική καινοτομία – ανάδυση καινούργιων «οντοτήτων»), που, προτού επιτελεσθούν από τον αντιπρόσωπό τους, ήταν ουσιαστικά ανύπαρκτες) αλλά και τις διακινδυνεύσεις, οι οποίες εμπεριέχονται σε αυτή (με σημαντικότερη τον κίνδυνο του σφετερισμού από τον αντιπρόσωπο της δύναμης αυτών ακριβώς που αντιπροσωπεύει). Ο Pels υποστηρίζει ότι διανοούμενοι με πολιτικές/πολιτισμικές δεσμεύσεις, οι οποίοι ή είναι αποκλεισμένοι από τα κατεστημένα κέντρα της διάνοησης ή βιώνουν για ποικίλους λόγους ένα αίσθημα ξένωσης/περιθωριοποίησης σε σχέση με τρέχουσες ιδέες και συμβατικές πρακτικές, παρά το γεγονός ότι είναι εντός αυτών των κέντρων, παρουσιάζουν συχνά τους εαυτούς τους ως οργανικούς αντιπροσώπους (spokespersons) της *Ιστορίας, της Κοινωνίας, του Έθνους, της Εργατικής Τάξης, του Πολιτισμού, του Λόγου, της Επιστήμης, του Λαού* κ.λπ. Είναι σε αυτές τις περιπτώσεις που η δημιουργική επιτέλεση της οντότητας, εν ονόματι της οποίας ομιλεί ο αντιπρόσωπος, συνοδεύεται από τον διττό κίνδυνο της *πραγματοποίησης/αντικειμενικοποίησης*, είτε ο αντιπρόσωπος να ομιλεί για τα πράγματα με τρόπο που να φαίνεται πως αυτά ομιλούν για λογαριασμό τους, είτε να αντικειμενικοποιεί τη θέση των αντιπάλων του ταυτίζοντάς τη με συμφέροντα μερικής φύσεως, ανάγοντάς τη σε ιδιοτελείς επιδιώξεις ή επιχειρώντας να θίξει την αξιοπιστία των αντιπροσώπων της διαφορετικής άποψης. Επίσης, ο Pels τονίζει ότι σε αυτές τις περιπτώσεις η *ξενότητα* συνδέεται με μια *Τρίτη* πολιτική θέση, έναν *Τρίτο* πολιτικό Δρόμο, πέραν των υπαρχόντων.³

Ο Π. Κανελλόπουλος ως ξένος: αναζητώντας έναν Τρίτο Δρόμο, πέραν του φιλελευθερισμού και του κομμουνισμού

Σε πολλές περιπτώσεις –είτε σε βιβλία είτε σε άρθρα, τα οποία δημοσιεύονταν στο *Αρχαίον*– ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του '30, ο Κανελλό-

2. Στο ίδιο, σ. ix.

3. Στο ίδιο, σ. ix-xix, 1-26, 193-227.

πουλος εξέφραζε ρητά την αποστασιοποίησή του τόσο από τον φιλελεύθερο ατομικισμό και τη φιλελεύθερη νεωτερικότητα όσο και από τον κομμουνιστικό κολεκτιβισμό και τις λύσεις που αυτός πρότεινε για την υπέρβαση των συγκαιρινών αδιεξόδων. Το *Αρχαίον της Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών* εκδιδόταν από το 1929 ως το 1941 και η συντακτική του επιτροπή αποτελείτο από τους Κωνσταντίνο Τσάτσο, Παναγιώτη Κανελλόπουλο, Ιωάννη Θεοδωρακόπουλο και Μιχαήλ Τσαμαδό. Το *Αρχαίον* εισήλθε πρόθυμα στην ιδεολογική αντιπαράθεση του ελληνικού Μεσοπολέμου κατονομάζοντας εξ αρχής τους ιδεολογικούς του αντιπάλους. Σε κείμενο απολογιστικού χαρακτήρα για τα τρία χρόνια του περιοδικού⁴ γινόταν αναφορά στον διμέτωπο αγώνα του –αφενός ενάντια στην επιφανειακή προσέγγιση της ιδεοκρατίας, αφετέρου κατά του ιστορικού υλισμού– υπογραμμίζοντας ότι ο ιστορικός υλισμός ασκούσε βαθιά επίδραση στους νέους, γεγονός που επέβαλλε την επείγουσα αντιμετώπισή του.⁵ Η κατάδειξη του ουσιαστικού αντιπάλου –γιατί ο άλλος πόλος, αυτός της επιφανειακής προσέγγισης της ιδεοκρατίας, επικρινόταν για την αδυναμία του να αντικρούσει αποτελεσματικά τις ιστορικοϋλιστικές απόψεις– αναδείκνυε τη θεμελιώδη διαφορά των δύο θεωρήσεων: στην ιστορικοϋλιστική/μαρξιστική θεώρηση, που επιζητούσε να προσεγγίσει την Ιστορία –και δη τη νεοελληνική– ως Φύση διακριβώνοντας τους νόμους που τη διέπουν και ερμηνεύοντας τη γένεση των ιδεών ως αποκρυστάλλωση εμπράγματων/υλικών σχέσεων, αντιπαρετίθετο η προσέγγιση του ιστορικού γίγνεσθαι υπό το πρίσμα της αξίας, ώστε να συλληφθούν τα άχρονα εν πολλοίς νοήματα που ενείχαν τα ιστορικά γεγονότα.⁶ Παρά το γεγονός ότι και οι συνεισφορές των υπόλοιπων συντελεστών του περιοδικού είναι μείζονος σημασίας για τις ιδεολογικές αντιπαραθέσεις του ελληνικού Μεσοπολέμου, η παρούσα μελέτη επικεντρώνεται αποκλειστικά στον Κανελλόπουλο, ο οποίος θεματοποιεί με σαφήνεια τον ρόλο του διανοούμενου ως ξένου.

Η δήλωση της ριζικής ξενότητας του διανοούμενου, συνδεδεμένη άμεσα με έναν *Τρίτο Δρόμο*, μεταξύ και πέραν των δύο προαναφερθέντων,

4. «Τρία χρόνια του “Αρχαίου”», *Αρχαίον της Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, τ. Δ' (1932-1933), σ. i-iv.

5. Αυτοί οι φόβοι αποτελούσαν κοινό τόπο της «φιλελεύθερης» διάνοησης της εποχής, όπως αποδεικνύουν οι σχετικές αναφορές του Γ. Θεοδοσιά. Βλ. Γιώργος Π. Σαββίδης (επιμ.), *Γιώργος Θεοδοσιάς – Γιώργος Σεφέρης. Αλληλογραφία (1930-1966)*, Αθήνα 1991, σ. 63-64. Στις αρχές του 1933 ιδρύεται, εξάλλου, το περιοδικό *Ιδέα* από τους Γ. Θεοδοσιά, Σπύρο Μελά, Γιάννη Οικονομίδη και Κ. Τσάτσο.

6. Βλ. σχετικά Κ. Τσάτσος, «Ο Rickert και η Αϊδελβεργιανή παράδοση», *Αρχαίον της Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, τ. Δ' (1932-1933), σ. 361-364.

πραγματοποιείται από τον Κανελλόπουλο στο κείμενο του 1934 με τον εύγλωττο τίτλο «Ο πνευματικός άνθρωπος και ο όχλος».⁷ Εκκινώντας από τη σφοδρή κριτική που του ασκούσε το περιοδικό-προπύργιο του σχολαστικισμού *Επιστημολόγος*⁸ για την ιδεολογικά επαμφοτερίζουσα στάση του –«Νομίζομεν ότι είναι “ντροπή” το να μη θέλη τις να ομολογήσει ότι διακαής πόθος του είναι να τον θεωρώσιν, οι μεν κομμουνισταί μαρξιστήν, οι δε ιδεολόγοι ιδεοκρατικών»–, ο Κανελλόπουλος προσδιόριζε με σαφήνεια τον διανοούμενο και τη θέση του, δηλώνοντας ταυτόχρονα και τους πολιτικούς προσανατολισμούς του. Αποστασιοποιούμενος ρητά και από τους μαρξιστές και από τους σχολαστικούς, κατηγορούσε τους μεν πρώτους ότι ασελγούν σε βάρος του μέλλοντος, διότι δεν επιζητούν μόνο την άρση των οικονομικών ανισοτήτων αλλά και την καταστροφή κάθε πνευματικού αγαθού του παρελθόντος, τους δε σχολαστικούς ότι ασελγούν εις βάρος του παρελθόντος, ταυτίζοντας σκόπιμα την τύχη των πνευματικών αγαθών του με τα υλικά αγαθά που ήδη απολαμβάνουν. Ο πνευματικός άνθρωπος, κατέληγε ο Κανελλόπουλος, δεν μπορούσε και δεν έπρεπε να ανήκει σε καμία από τις δύο παρατάξεις και εκεί ενέκειτο η τραγικότητα της θέσης του, στη μοναξιά (του ξένου, μπορούμε να συμπληρώσουμε). Παραδεχόταν ότι η μεσοπολεμική συγκυρία δεν ήταν η μόνη στην οποία η θέση του πνευματικού ανθρώπου ήταν επώδυνη. Θεωρούσε πως τούτο συμβαίνει, όταν υπάρχει η αίσθηση της ιστορικής καμπής που μετατρέπει σε όχλο αυτούς που τη βιώνουν χωρίς και να μπορούν να την υπομείνουν. Η υποδειγματική –αρχετυπική θα μπορούσε να πει κανείς– περίπτωση πνευματικού ανθρώπου, ο οποίος σε ανάλογες περιστάσεις λειτούργησε ως ξένος, ήταν κατά τον Κανελλόπουλο αυτή του Πλάτωνα, ο οποίος αποστασιοποιούμενος από ολιγαρχικούς τυραννόφιλους και δημοκράτες αποσύρθηκε στην Ακαδημία.

Αυτό, εντούτοις, δεν σήμαινε ότι ο Κανελλόπουλος θεωρούσε μοίρα του πνευματικού ανθρώπου και της ξενότητας που τον χαρακτηρίζει, τη μοναξιά και την απόσυρση. Στις κρίσιμες εποχές, όπως προσδιόριζε και τη δική του, ο πνευματικός άνθρωπος οφείλει να αποστασιοποιείται και τούτη η αποστασιοποίηση λειτουργεί σε βάρος του, σε αντίθεση με εκείνες

7. Π. Κανελλόπουλος, «Ο πνευματικός άνθρωπος και ο όχλος», στο *ίδιο*, τ. Ε' (1934), σ. 213-220.

8. Για το περιοδικό *Επιστημολόγος* του Ι. Φ. Δημάρατου –το οποίο το 1932 φιλοξενεί άρθρα των καθηγητών Κ. Άμαντου, Θ. Βορέα και Κ. Λογοθέτη–, όπως και για την πολεμική τους με το *Αρχαίον* βλ. Αλέξανδρος-Ανδρέας Κύρτσος, *Κοινωνιολογική σκέψη και εκσυγχρονιστικές ιδεολογίες στον ελληνικό μεσοπόλεμο*, Αθήνα 1996, σ. 133-134, 173-175 (σημειώσεις 24-28).

τις ειδυλλιακές προνεωτερικές εποχές της οργανικής ενότητας, όπου, καθώς αποτελούσε τον εκφραστή μιας αδιαίρετης και οργανικής κοινωνίας, «ωμίλουν οι πολλοί διά του στόματος του Ενός». Η αδυναμία επιλογής συνυφαινόταν με την απέχθειά του για τις αντιμαχόμενες παρατάξεις και ήταν αυτό το σημείο στο οποίο ορίζονταν με ακόμη μεγαλύτερη ακρίβεια οι αντίπαλοι. Φιλελεύθεροι αστοί και κομμουνιστές κατηγορούνταν ότι ύβριζαν την *προσωπικότητα*, οι πρώτοι συντηρώντας ένα σύστημα που δικαιώνει την κοινωνική αδικία και βασίζεται στον νόθο, κατά την άποψή του, ατομικισμό, οι δεύτεροι με το να προσβάλλουν όχι μόνο το κοινωνικό καθεστώς αλλά και τα έργα του πολιτισμού που εξήραν τον άνθρωπο. Καινοφανείς ιστορικές λύσεις είχαν αρχίσει, όμως, να διαφαίνονται στον ορίζοντα, υποστήριζε ο Κανελλόπουλος: ήταν ο φασισμός, ο οποίος προέτασσε ενάντια στον καπιταλισμό, από τον οποίο εκπήγαζε χωρίς και να τον διατηρεί, τη σχεδιασμένη οικονομία· από την άλλη πλευρά, ανέστειλε την επέκταση του κομμουνισμού, σώζοντας τον πολιτισμό και προετοιμάζοντας την ομαλή έλευση του νέου. Ως αυταρχικό σύστημα, όμως, αναγκαστικά φρίμωνε τους φορείς του πνεύματος. Αυτό, κατά τον Κανελλόπουλο, δεν ήταν απαραίτητα κακό: ο φασιστικός αυταρχισμός όξυνε διά της αναγκαστικής σιωπής που επέβαλλε, τη λεπταισθησία του διανοούμενου, ώστε αυτός να συλλάβει, όπως οι σοφοί του καβαφικού ποιήματος, τις επερχόμενες μεγάλες εποχές, στις οποίες ο πνευματικός άνθρωπος αναμενόταν να διαλάμψει, εποχές κατά τις οποίες ο φασισμός επώαζε εν αγνοία του:

Τοιούτος είναι ο κίνδυνος, τον οποίον εκπροσωπεί των τελευταίων αυτών το κίνημα [ο κίνδυνος καταστροφής του πολιτισμού από την επικράτηση του κομμουνισμού], ώστε η ιστορία, οσάκις ευρέθη προ τοιούτου κινδύνου –(κινδύνου, ο οποίος είναι επί τοσούτον μεγαλύτερος, όσον δικαιότερα η βάση του και αναγκαιότερα η έλευσίς του)– καταφεύγει μοιραίως και σχεδόν αυτομάτως εις την μεταβατικήν αποστολήν όλων των κεκτημένων του λαού ως συνόλου δικαιωμάτων, καταφεύγει εις μεταβατικά καισαριστικά συστήματα. Τα συστήματα αυτά δεν εξηγούνται ως απλά αντιδράσεις, διότι οσάκις εθεσπίστησαν, ουδέποτε εσήμαναν την διατήρησιν του κοινωνικού καθεστώτος, χάριν του οποίου κατ' επίφασιν εγκαθιδρύονται. Τα περί ων ο λόγος συστήματα επροστάτευσαν βεβαίως πάντοτε το παρελθόν, το επροστάτευσαν όμως χάριν αυτού του μέλλοντος, εις την ομαλωτέραν έλευσιν του οποίου ετάχθησαν όπως συμβάλλουν. Επροστάτευσαν το παρελθόν μόνον και μόνον διά να διασωθή εξ αυτού ό,τι είναι άξιον σωτηρίας, ό,τι είναι χρήσιμον και εις το μέλλον.

Διά τον πνευματικόν βεβαίως άνθρωπον αποτελούν και τα συστήματα

αυτά, τα ανταρχικά και εις την καθημερινήν τουλάχιστον εκδήλωσίν των κατά κανόνα αντιπνευματικά συστήματα, μοίραν κακήν, μοίραν σκληρόν. Εάν έρχονται τα συστήματα αυτά διά να προστατεύσουν εμμέσως το πνεύμα και τα κατά το παρελθόν γεννηθέντα έργα του, καταδιώκουν εν τούτοις –και εδώ υπάρχει κάτι το βαθύτατα τραγικόν– τους παρόντας του πνεύματος φορείς. Έχουν ανάγκην, διά να σταθούν, να αποστομώσουν τους πάντας. Απαιτούν –πάντως όμως εν ονόματι της κρισιμότητος και της μεταβατικότητος– θυσίας βαρυτάτας. Καταπνίγουν όχι απλώς τας φωνασκίας και τον θόρυβον, ο οποίος εκράτει εις τους διαδρόμους, αλλά και την φωνήν εκείνων, οι οποίοι εις μάτην επεχείρουν να ομιλήσουν, οι οποίοι όμως είναι προτιμότερον να αποστομωθούν και αυτοί παρά να ομιλούν, χωρίς να ακούωνται. Επιβάλλουν γενικήν, εις βάρος όλων, σιγήν. Η σιγή όμως αυτή είναι εξ εκείνων, αι οποίαι αφήνουν τουλάχιστον τον άνθρωπον να αναπauθή και τον προετοιμάζουν λεπτυνομένης της ακοής του, εις το να διακρίνη αύριον όχι απλώς τας κραυγάς και τας ασυναρτησίας, αλλά και τον σιγανόν ψίθυρον, με τον οποίον πάντοτε πλησιάζουν αι μεγάλοι, αι πράγματι μεγάλοι εποχαι.⁹

Ο φασισμός, νοούμενος ως ιστορική αναγκαιότητα και κυοφορία της αναγέννησης, ήταν που βοηθούσε τον Κανελλόπουλο να απαλλαγεί από τη μέγγενη της ιστορικής απαισιοδοξίας και απόγνωσης, γνώρισμα πολλών «συντηρητικών επαναστατών». Έτσι, η ξενότητα του πνευματικού ανθρώπου μπορεί να συνδέεται με την τραγικότητα της μοναξιάς και της περιθωριοποίησης, αλλά το αντίτιμο ήταν δελεαστικό: ένα κάποιο «καθαρό βλέμμα» που μπορούσε να συλλάβει την κοινωνική ολότητα συνδέοντας τη γνώση με την «ορθή» πολιτική λύση. Ποια ήταν, λοιπόν, τα «υλικά», τα οποία συνέθεταν τον κανελλοπουλικό Τρίτο Δρόμο; Προτού αποπειραθούμε να απαντήσουμε σε αυτό το ερώτημα, μια σύντομη περιδιάβαση στο τοπίο των Τρίτων Δρόμων του ευρωπαϊκού Μεσοπολέμου είναι απαραίτητη.

Τρίτοι Δρόμοι στον ευρωπαϊκό Μεσοπόλεμο

Οι ποικίλες τριτοδρομικές ιδεολογίες του ευρωπαϊκού Μεσοπολέμου, που επιχειρούσαν να κινηθούν ανάμεσα και πέρα από την αντίθεση Δεξιάς – Αριστεράς, Κεφαλαίου – Εργασίας, εμφάνιζαν εκ πρώτης όψεως ορισμένες επικαλυπτόμενες ένοιες. Σε αυτές συμπεριλαμβάνονταν: α) η εστίαση στην ηθική/ηθικότητα (αντιυλισμός, ηθική οικονομία, πνευματική αναγέννηση και έμφαση στις αξίες), β) η έμφαση στην κοινότητα (έμ-

9. Π. Κανελλόπουλος, «Πνευματικός άνθρωπος», ό.π., σ. 218-219.

φαση στην κουλτούρα, την αλληλεγγύη, την υπευθυνότητα και απόρριψη του ατομικισμού), γ) η πρόταση/πρόταξη πολιτικών λύσεων με άξονα το έθνος, δ) η πρόσληψη των διανοούμενων και του ρόλου τους με όρους πρωτοπορίας και εμπροσθοφυλακής, η οποία πρόδιδε αισιοδοξία για την ιστορική δύναμη των ιδεών και την αποστολή που είχαν να εκπληρώσουν οι διανοούμενοι και η «νεανική πολιτική τους», ιδίως σε περιόδους κρίσης, όπου οι παραδοσιακές απόψεις Αριστεράς και Δεξιάς δεν φαίνεται να βρίσκουν σημεία εφαρμογής.¹⁰

Στους ποικίλους Τρίτους Δρόμους, λοιπόν, του ευρωπαϊκού Μεσοπολέμου, οι οποίοι επεξεργάζονταν με διαφορετικούς τρόπους τα προαναφερθέντα θέματα, μπορούν οπωσδήποτε να περιληφθούν: ο ηθικός σοσιαλισμός των διανοούμενων, τον οποίο εισηγήθηκε ο Hendrik de Man¹¹ ο φασισμός, ο οποίος κινούμενος πέραν του διεθνιστικού καπιταλισμού και του κομμουνισμού αποσκοπούσε στη δημιουργία της κλειστής και αυτάρκους κοινότητας ενός εθνικού σοσιαλισμού.¹² οι ποικίλες κορπορατιστικές λύσεις που προτείνονταν στη Γαλλία, εκτεινόμενες από τις νεοσοσιαλιστικές απόψεις των Marcel Déat και Charles Albert, τις συντηρητικές των Valois και Mihail Manoilescu, τον κορπορατισμό του καθολικισμού, όπως εκφραζόταν από τον Emmanuel Mounier, μέχρι τον φασιστικό ολοκληρωτισμό της *Action Française*.¹³ επίσης, στη Βρετανία, ο ηθικός σοσιαλισμός του Robert Tawney, ο οποίος αποσκοπούσε στο να εμποτίσει την αγορά με ηθικές αξίες και σκοπούς διαμορφώνοντας μια μικτή οικονομία και επεκτείνοντας τον προβληματισμό των κοινωνικών φιλελεύθερων των τελών του 19ου αι. Hobhouse, Hobson, Cole και Wallas¹⁴ στην Ιταλία, ο ρητά αντιφασιστικός φιλελεύθερος σοσιαλισμός των Pierro Gobetti (1901-1926), Carlo Rosselli (1899-1937) και Guido Calogero (1904-1986), ο οποίος απέδιδε στον φιλελευθερισμό χαρακτήρα ευρύτερο των αστικών

10. Steve Bastow, James Martin, Dick Pels, «Introduction: Third Ways in Political Ideology», *Journal of Political Ideologies*, τχ. 7 (2002), σ. 269-280.

11. Dick Pels, «Socialism Between Fact and Value: from Tony Blair to Hendrik de Man and Back», στο ίδιο, σ. 281-299.

12. James A. Gregor, *Mussolini's Intellectuals, Fascist Social and Political Thought*, Νιου Τζέρσεϊ 2005.

13. Mike Hawkins, «Corporatism and Third Way Discourses in Inter-War France», *Journal of Political Ideologies*, τχ. 7 (2002), σ. 301-314. Για τις απόψεις του Rosselli βλ. Carlo Rosselli, *Φιλελεύθερος σοσιαλισμός*, μτφρ. Αχιλλέας Καλαμάρας, Αθήνα 2013.

14. Ben Clift, Jim Tomlinson, «Tawney and the Third Way», *Journal of Political Ideologies*, τχ. 7 (2002), σ. 315-331.

οικονομικών αιτημάτων και απέδιδε τον φασισμό στη «στρεβλή» πορεία διαμόρφωσης του ιταλικού εθνικού κράτους.¹⁵

Τέλος, στη Γερμανία, οι στοχαστές της *Συντηρητικής Επανάστασης* (Hans Freyer, Werner Sombart, Oswald Spengler, Moeller Van de Bruck, Martin Heidegger, Carl Schmitt, Friedrich Sieburg, Hans Zehrer κ.ά.) εξυμνούσαν την *Kultur* ενάντια στη διεθνιστική *Zivilization* και εξέφραζαν τη μοντερνιστική επιθυμία υπέρβασης της κρίσης και τον πόθο για ένα νέο ξεκίνημα (*Aufbruch*). Επίσης, υπογράμμιζαν τον πνευματικό χαρακτήρα της επιστήμης και της τεχνολογίας, «ανατιμούσαν» τη βούληση και επιχειρούσαν να υπερβούν την αντίθεση μεταξύ των καταστροφικών δυνάμεων του Κεφαλαίου και της Εργασίας με ορίζοντα ένα τεχνοκρατικά ισχυρό Έθνος που θα οργανώσει κοινωνία και οικονομία. Τόνιζαν το πρωτείο του πολιτικού έναντι της οικονομίας¹⁶ και, τέλος, επιχειρούσαν να δημιουργήσουν, όπως σημειώνει και ο Enzo Traverso, μια *Volksgemeinschaft* του μέλλοντος.¹⁷

Ιδίως για τη Γερμανία, στην οποία σπούδασαν τα «μέλη» του κύκλου της Χαϊδελβέργης Κ. Τσάτσος, Π. Κανελλόπουλος και Ι. Θεοδωρακόπουλος κατά τη δεκαετία του '20, είναι απαραίτητη η αναφορά σε ορισμένες ιδεολογικές εξελίξεις του τέλους του 19ου και των απαρχών του 20ού αι., οι οποίες έχουν κρίσιμη σημασία για την εδώ μελετώμενη περίπτωση: πρόκειται, όπως τις περιγράφει ο Αλέξανδρος-Ανδρέας Κύρτσης, αφενός για τη μετατόπιση από ορισμένα αριστερά στοιχεία της μαρξβουργιανής εκδοχής του νεοκαντιανισμού –ιδίως αυτά που συσχέτιζαν τις αξίες με τις ιστορικές συνθήκες, καθιστώντας δυνατή τη θεμελίωση μιας σοσιαλδημοκρατικής πραγμάτευσης του κοινωνικού ζητήματος στη βάση της ηθικής– προς τον βουλευσιαρχικό ελιτισμό του χαϊδελβεργιανού νεοκαντιανισμού, και αφετέρου για τη διαφορά των δύο σχολών, όσον αφορά τον ιστορισμό και τον τρόπο διαμόρφωσης μιας θεωρίας των αξιών. Με δεδομένο, παρατηρεί ο Κύρτσης, ότι συστατικό στοιχείο του ιστορισμού αποτελεί η σχέση Δέοντος και Είναι, όπως και ότι η μεν αναφορά στο Δέον αποτελεί προϋπόθεση της θεμελίωσης του ελιτισμού, η δε αναφορά στο Είναι την αναφορά στα συγκεκριμένα κοινωνικά προβλήματα και τις ιστορικά καθορισμένες

15. James Martin, «Italian Liberal Socialism: Anti-Fascism and the Third Way», στο *ίδιο*, σ. 333-350.

16. Dick Pels, «Fascism and the Primacy of the Political», *Telos*, τχ. 110 (1998), σ. 39-70.

17. Roger Griffin, *Modernism and Fascism. The Sense of a Beginning under Mussolini and Hitler*, Νέα Υόρκη 2007· D. Pels, *Intellectual*, ό.π., σ. 81-109.

ανάγκες των κοινωνιών, η μαρβουργιανή εκδοχή του νεοκαντιανισμού άφηνε ανοικτή τη δυνατότητα διαμόρφωσης μιας ιστορικά προσδιορισμένης θεωρίας των αξιών, ικανής να απαντήσει στις παθολογίες του καπιταλισμού· με άλλα λόγια, διανοιγόταν η δυνατότητα ενός ορισμού του Δέοντος, ρητά συνδεδεμένου με –ίσως και εξαρτημένου από– το ιστορικό Είναι.¹⁸

Κεντρικό, εντούτοις, στοιχείο του χαϊδελβεργιανού νεοκαντιανισμού, όπως τονίζει ο Κύρτσης, είναι η απόλυτη πρόσδεση του Είναι στο Δέον, κάτι που αποσυνδέει τις αξίες από το κοινωνικό ζήτημα, όπως αυτό εμφανίζεται σε συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο. Για τους νεοκαντιανούς της Χαϊδελβέργης υπάρχουν κυρίως υπερβατικές αξίες, αξίες δηλαδή που δεν μπορούν να αναχθούν σε δεδομένη εμπειρία και οι οποίες περιέχουν τα στοιχεία που ορίζουν το Δέον: είναι μεν ανεξάρτητες από τον χώρο και τον χρόνο, μπορούν, εντούτοις, να προσεγγιστούν εντός μορφών έκφρασης του ανθρώπινου πνεύματος, όπως είναι η επιστήμη, το κράτος, το δίκαιο, η τέχνη και η θρησκεία.¹⁹ Με αυτή την έννοια, εδώ συντελείται μια αντιστροφή: η ιστορία –το Είναι– δεν μπορεί να αποτελέσει πηγή κανονιστικών δεσμεύσεων, αντίθετα, ο άχρονος ηθικός νόμος μπορεί να διαμορφώσει ιστορικές διαδικασίες, αρκεί να συνειδητοποιείται από τα άτομα· η υποταγή του Είναι στο Δέον θεωρείται νομιμοποιημένη, αρκεί να απορρέει από διαχρονικές αξίες, τις οποίες μόνο οι ελίτ μπορούν να συνειδητοποιήσουν.²⁰ Από αυτόν τον ανιστορικό δεοντολογισμό απορρέει μια αυταρχική/ολοκληρωτική διάσταση, η επίδραση της οποίας στα ιδεολογήματα της εποχής, σημειώνει ο Κύρτσης, δεν θα πρέπει να υπερεκτιμηθεί· κατά τη γνώμη του, μεγαλύτερη σημασία έχει η μείξη του δεοντολογισμού του Rickert με τον ρομαντισμό του ποιητή Stefan George, ο οποίος συσχέτισε τον γενικευτικό ρόλο του κοινωνιολογικού στοχασμού με τη γενικευτική λειτουργία του ποιητικού λόγου· επρόκειτο για μείξη, καταλήγει ο Κύρτσης, που απέληξε στον ανορθολογισμό και τον αυταρχισμό, όπως και στην έντονη αντίθεση προς κάθε προσπάθεια επιστημονικής θεμελίωσης του λόγου περί κοινωνίας, στοιχεία τα οποία απαντούν π.χ. στον λόγο του Κανελλόπουλου.²¹

Θα θέλαμε να υπογραμμίσουμε αυτή την παρατήρηση του Κύρτση

18. Α.Α. Κύρτσης, *ό.π.*, σ. 58-60.

19. Στο *ίδιο*, σ. 61. Βλ., επίσης, Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος, «Το Πνεύμα και η ζωή του», *Αρχαίον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, τ. Γ' (1931-1932), σ. 242-300, 375-409.

20. Α.Α. Κύρτσης, *ό.π.*, σ. 61-64.

21. Στο *ίδιο*, σ. 65-66, 188-214.

και να συνεχίσουμε στην κατεύθυνση της περαιτέρω διεύρυνσής της, ιδιαίτερα στη σχέση του Stefan George με τη Δημοκρατία της Βαϊμάρης και τις αυταρχικές ιδεολογίες του Μεσοπολέμου. Αυτή η παρέκβαση θα είναι βοηθητική στην ανίχνευση σχετικών τόπων στη σκέψη του Π. Κανελλόπουλου, ο οποίος συχνά εκδηλώνει τον θαυμασμό του για τον George. Όπως παρατηρεί ο Martin A. Ruehl, μια από τις οξύτερες κριτικές στη Δημοκρατία της Βαϊμάρης προήλθε από τον «αισθητικό φονταμενταλισμό» του Κύκλου του George (1868-1933). Μολονότι ήταν ήδη γνωστός λυρικός ποιητής, η πρωτοτυπία του οποίου συγκρινόταν με τον Goethe και τον Hölderlin, την επαύριον του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου δεν ήταν ο George ο ποιητής («Dichter»), αλλά ο σοφός, ο στοχαστής («Denker»), ο προφήτης ενός «Νέου Ανθρώπου», εκείνος που αιχμαλώτιζε τη φαντασία της νεότερης γενιάς των «πεπαιδευμένων αστών» (*Bildungsbürger*). Ο George είχε διδάξει σε αυτή τη γενιά την ανεπάρκεια του μοντέρνου, επιστημονικού-υλιστικού κοσμοειδώλου και τους υπενθύμιζε με δύναμη τη σημασία του ηρωισμού, την «όμορφη ζωή» και τη μοναδική κοσμοϊστορική αποστολή της Γερμανίας, ασκώντας ιδιαίτερα μεγάλη επιρροή. Σύγχρονοι παρατηρητές και συμπαθούντες τον George έβλεπαν πως αυτός θεωρούσε αποστολή του να αποκαταστήσει στη γερμανική κοινωνία την έννοια της κοινότητας, την οποία είχε χάσει ήδη την επαύριον της προτεσταντικής Μεταρρύθμισης, καθώς και να τη διασώσει από τα δύο είδη υλισμού, τα οποία αντιπροσώπευαν, αντίστοιχα, ο αμερικανικός καπιταλισμός και ο σοβιετικός κομμουνισμός, στην κατεύθυνση της πνευματικής και πολιτισμικής της αναγέννησης.²²

Δεν αρκεί, από αυτή την άποψη, κατά τον Ruehl, να χαρακτηρίζεται ο George συντηρητικός ή πολιτισμικός πεσιμιστής. Στον George και τον Κύκλο του εντοπίζεται μια ριζοσπαστική άρνηση της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης, εφάμιλλη με αυτή της *Συντηρητικής Επανάστασης* και του Κομμουνιστικού Κόμματος. Αν και η άρνηση της Δημοκρατίας παρουσιάζει ομοιότητες με αυτή των ναζί, η μοναδικότητά της συνίσταται σε αυτό που ο Ruehl αποκαλεί «αισθητικό φονταμενταλισμό»: μια οιονεί θρησκευτική πίστη στην εκ βάθρων ανανέωση του απόλυτα διεφθαρμένου μοντέρνου πολιτισμού μέσω της λυτρωτικής δύναμης της τέχνης ή, με βεμπεριανούς όρους, στην επαναμάγευση ενός πλήρως εξορθολογισμένου κόσμου μέσω του χαρίσματος ενός νέου προφήτη-ποιητή-

22. Martin A. Ruehl, «Aesthetic Fundamentalism in Weimar Poetry: Stefan George and his Circle, 1918-1933», στο: Peter E. Gordon, John P. McCormick (επιμ.), *Weimar Thought: A Contested Legacy*, Πρίνστον 2013, σ. 240-243.

θεού, δηλαδή του George, από τον οποίο οι μαθητές αλλά και οι υποστηρικτές του προσδοκούσαν την ανανέωση της ζωής τους, της Γερμανίας και της Ευρώπης. Η κριτική στις ποικίλες όψεις της νεωτερικότητας, που θεωρούνταν απειλητικές για την κουλτούρα –υλισμός, ορθολογισμός, «επιστημονισμός», εκδημοκρατισμός, μαζοποίηση κ.λπ.– συνδυαζόταν με μια παλιγγενετική οπτική, όχι τόσο αντισυντηρητική όσο επιθυμία για τη διαμόρφωση μιας εναλλακτικής νεωτερικότητας. Οι αισθητικές έγνοιες υπερτερούσαν και εμφανίζονταν αντίθετες στην τεχνολογία, κάτι που έφερε τον George σε αντίθεση με επιφανείς στοχαστές της *Συντηρητικής Επανάστασης*, όπως οι Jünger και Sombart, οι οποίοι την ενσωμάτωναν στο κοσμοείδωλό τους. Στο πλαίσιο αυτό οι προβληματισμοί του *Κύκλου* περιστρέφονταν γύρω από τα θέματα της γερμανικής εθνικής ταυτότητας την επαύριον της ήττας, της λυτρωτικής/καθαρωτικής Πράξης, και τα στοιχεία εκείνου που θα την αναλάμβανε, του *Täter*, του ανθρώπου της πράξης, καθώς και της ιδέας ενός πανευρωπαϊκού ράιχ υπό γερμανική ηγεμονία. Υπόβαθρο των σχετικών προβληματισμών αποτελούσε ο παλιγγενετικός εθνικισμός του *Κύκλου*, ο οποίος στρεφόταν τόσο εναντίον των έξωθεν –βλέπε Γαλλική Επανάσταση– ιδεολογικών επιρροών της γερμανικής νεολαίας όσο και ενάντια στον εξαμερικανισμό της γερμανικής κουλτούρας: η *Americanization* σήμαινε προσποίηση και απάτη, υποβάθμιση και εκφυλισμό της ανθρωπότητας.²³

Ο πνευματικός/αισθητικός χαρακτήρας αυτών των αναζητήσεων, όπως και ο ελιτισμός του George και των μαθητών του, δείχνουν τον βαθμό στον οποίο ο παλιγγενετικός εθνικισμός του *Κύκλου* ήταν διαφορετικός, τόσο σε σχέση με αυτόν της *völkisch* Δεξιάς με τον ρατσιστικό λαϊκισμό της όσο και με αυτόν της *Συντηρητικής Επανάστασης* με τον κρατικό αυταρχισμό της. Δείχνουν, επίσης, ότι η έννοια της ποιητικής ηγεσίας του *Κύκλου*, η οποία βασιζόταν στο αμιγές χάρισμα, ήταν διακριτής μορφής –πιθανόν πολύ πιο ριζοσπαστικής– από την τεταμένη συνύπαρξη χαρισματικής *Führertum* και γραφειοκρατικής διακυβέρνησης, την οποία εγκαθίδρυσαν οι ναζί. Η ιδέα της *Μυστικής Γερμανίας* δείχνει ξεκάθαρα, κατά τον Ruehl, τι ήταν αισθητικό και τι φονταμενταλιστικό στον αισθητικό φονταμενταλισμό του *Κύκλου*, ενός ιδεολογικού σχηματισμού ο οποίος ήταν μοναδικός στο πλαίσιο της σκέψης της Βαϊμάρης.²⁴

Καθώς, όμως, ο Ruehl αναφέρεται στην έννοια της *παλιγγένεσης*, την οποία συνδέει με τις θεωρήσεις του Roger Griffin και περισσότερο με

23. Στο ίδιο, σ. 244-252.

24. Στο ίδιο, σ. 252-260.

αισθητικές έγνοιες παρά με ευθέως πολιτικές –αν και αναγνωρίζει ότι οι αισθητικές μπορεί να είναι πολύ πιο ριζοσπαστικές από τις δεύτερες–, μπορούμε να στραφούμε στον δεύτερο και στον συσχετισμό της έννοιας με τον μοντερνισμό και τον φασισμό. Αμέσως μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ήταν, κατά τον Griffin, διάχυτη η αίσθηση και η προσμονή ενός νέου ξεκινήματος (*Aufbruch*), έννοια η οποία δηλώνει ένα τέλος και ταυτόχρονα μια νέα αρχή, την απομάκρυνση από τον συντετριμμένο κόσμο του χθες και την κατεύθυνση σε έναν νέο, οικοδομημένο στα θεμέλια επαναστατικών σκέψεων, και τοποθετείται στο επίκεντρο αυτού που αποκαλεί *μοντερνισμό και μοντερνιστικό ήθος*. Ο Griffin δεν περιστέλλει τον μοντερνισμό στο αισθητικό πεδίο και στα κινήματα της πρωτοπορίας: αντιθέτως, τον διευρύνει: αναφερόμενος σε *maximalized modernism*, έννοια με σαφείς πολιτικές και ιδεολογικές προεκτάσεις, υποστηρίζει ότι οι μοντερνιστικές αισθητικές και πολιτικές αναζητήσεις δεν αποτέλεσαν μονοπώλιο της Αριστεράς, αλλά συνδέθηκαν με αντίστοιχες της Δεξιάς. Αυτή η διεύρυνση έχει σημαντικές συνέπειες για την πραγμάτευση του μοντερνιστικού φαινομένου: αφενός, το ότι ο μοντερνισμός υπόκειται – και – σε αξίες και πολιτικές της Δεξιάς, όπως και το ότι συχνά εκφράζεται αδιαμεσολάβητα σε αυτές, εξηγεί γιατί ο φασισμός κέρδισε τη συμμαχία πλήθους καλλιτεχνών της πρωτοπορίας και αμφισβητεί ευθέως τις θεωρήσεις περί «αισθητικοποίησης του πολιτικού» εντός του.²⁵ αφετέρου, ο ασυμβίβαστα προσανατολισμένος προς το μέλλον μοντερνισμός των εθνικιστικών κοινωνικοπολιτικών σχεδίων ανανέωσης –καθόσον επιχειρούσαν να στηριχθούν πάνω σε αυτά που έβλεπαν ως υγιή στοιχεία του παρελθόντος για να οικοδομήσουν την ουτοπία τους–, είναι που τα καθίστά «αντίδραση ερχόμενη απ' το μέλλον» (*futural reactions*).²⁶

Ο Griffin θεωρεί ότι οι μοντερνιστικές κατηγορίες της ανανέωσης, αναζωογόνησης, παλιγγέनेσης, αναγέννησης κ.λπ., που συνιστούσαν τόπους υπογραμμισμένους με εμμονή και ανάμικτους με ποικίλα επαναστατικά και τεχνοκρατικά σχέδια κατά την περίοδο 1870-1918, έγιναν κτήμα των μεγάλων μαζών μετά την αποκαλυψιακή εμπειρία του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, τροφοδοτώντας ριζοσπαστικά πολιτικά κινήματα που αντιμεύχονταν την παρακμή, την κατάρρευση ενός ενιαίου κοσμοειδώλου, επαγγελλόμενα τη δυνατότητα να προσφέρουν στις μεμονωμένες ανθρώπινες υπάρξεις επαρκές νόημα ζωής και να καταπραΰνουν τις υπαρξιακές τους ανησυχίες: να βρουν ένα νέο μεταφυσικό και ιερό καταφύγιο (*sacred can-*

25. R. Griffin, *ό.π.*, σ. 66-72.

26. Στο *ίδιο*, σ. 177-179.

ory), μια νέα ουράνια σκέπη (sky shelter). Σε αυτές τις συνθήκες κατάρρευσης και προσιμότητας αναζητείται/εμφανίζεται ένα παλιγγενετικό κίνημα ή/και ένας ηγέτης-«λυτρωτής» ως φορέας του νέου ξεκινήματος. Αυτή η παρατεταμένη κατάσταση οριακότητας είναι η συνθήκη που ορίζει τον ευρωπαϊκό Μεσοπόλεμο, ισχυρίζεται ο Griffin, από την οποία πηγάζουν οι βαθύτερες ψυχοκοινωνικές δυναμικές, οι συνδεδεμένες με τους μοντερνιστικούς πόθους που εμψυχώνουν τα ποικίλα πολιτικά και αισθητικά σχέδια της εποχής,²⁷ στα οποία σαφώς εντάσσεται και η περίπτωση του Κανελλόπουλου. Έτσι, μπορούμε να προχωρήσουμε στον εντοπισμό τέτοιων στοιχείων όπως και της δημιουργικής επεξεργασίας τους στον λόγο του.

Ο Τρίτος Δρόμος του Π. Κανελλόπουλου

Η μελέτη των κειμένων του Κανελλόπουλου, αυτής της περιόδου, δείχνει ότι οικειοποιείται με δημιουργικό τρόπο στοιχεία προερχόμενα από τη δεξιαμενή των ριζοσπαστικών συντηρητικών ιδεών, κάτι το οποίο έχει επισημάνει ο Γιώργος Κόκκινος.²⁸ Με ιδεολογική αφετηρία τον –κατά Mannheim– ιστοριστικό συντηρητισμό,²⁹ ο Κανελλόπουλος επιτίθετο στη φιλελεύθερη νεωτερικότητα αποζητώντας έναν ρομαντισμό, ο οποίος θα ήταν προσανατολισμένος στο μέλλον. Από αυτή την άποψη επρόκειτο για έναν ριζοσπαστικό συντηρητισμό.³⁰ Θεωρούσε πως το να θέτει και μόνο κανείς υπό διερεύνηση τον χαρακτήρα της εποχής μας –αυτό που με σύγχρονη ορολογία θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε νεωτερική αναστοχαστικότητα– συνιστούσε καθαυτό σύμπτωμα κρίσης. Αν η εποχή μας, υποστήριζε, σε αντίθεση με την Αρχαιότητα, τον Μεσαίωνα και την Αναγέννηση, δεν μπορούσε να συλληφθεί με θετικό τρόπο ούτε

27. Στο ίδιο, σ. 96-115.

28. Γιώργος Κόκκινος, «Ιστορική εξιδανίκευση, νοσταλγία και πολιτική ουτοπία. Η Ευρώπη του Παναγιώτη Κανελλόπουλου», στο: *Μνήμη Άλκη Αγγέλου, Τα άφθονα σχήματα του παρελθόντος. Ζητήσεις της πολιτισμικής ιστορίας και της θεωρίας της λογοτεχνίας*, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 149-172.

29. Karl Mannheim, *Ιδεολογία και ουτοπία*, μτφρ. Γ. Ανδρουλιδάκης, Αθήνα 1997, σ. 146-149, 273-283.

30. Για ανάλογες εξελίξεις στην Ευρώπη, και ειδικότερα στη Γερμανία της εποχής, βλ. Jeffrey Herf, *Αντιδραστικός μοντερνισμός, τεχνολογία, κουλτούρα και πολιτική στη Βαϊμάρη και το Γ' Ράιχ*, μτφρ. Παρασκευάς Ματάλας, Ηράκλειο 1996· Mikael Hård, «German Regulation: The Integration of Modern Technology into National Culture», στο: Mikael Hård, Andrew Jamison (επιμ.), *Intellectual Appropriation of Technology, Discourses on Modernity*, Κέιμπριτζ 1998, σ. 33-68. R. Griffin, *ό.π.*, passim.

στη βάση ενός και μόνο χαρακτηριστικού –Ποίηση, Θρησκεία, Πολιτεία αντίστοιχα–, αυτό οφειλόταν στην υπερτίμηση του τεχνικοεπιστημονικού πολιτισμού και της ιδεολογίας της προόδου (*Zivilisation*). Η επιστήμη δεν μπορούσε να προσφέρει επαρκείς άξονες μεταφυσικής νοηματοδότησης του βίου, διότι η επιστημονική ανάλυση αντί να ενώνει διασπούσε, αντί να συνθέτει αποσύνθετε, αντί για γνώση «πρόσφερε» απόγνωση, θρυμμάτιζε το σύμπαν μέσω της εξειδίκευσης, δημιουργώντας αντί για «κόσμον» «κοσμάκη». Η τεχνική πρόοδος αποστέγνωσε την ποιητική ουσία του κόσμου επιφέροντας τον εκτοπισμό της ποίησης και τη δυσανεξία έναντι του ποιητή.³¹

Ο Κανελλόπουλος επέκρινε περαιτέρω τη φιλελεύθερη νεωτερικότητα, διότι, συγκρινόμενη με την Αρχαιότητα, τον Μεσαίωνα και την Αναγέννηση, στερείτο μεταφυσικού καταφυγίου, αμφισβητούσε την ιδέα της πολιτείας, αφυδάτωνε μέσω του εθνικισμού το έθνος από τα πνευματικά του νοήματα και ισοπέδωνε μέσω του –καιροσκοπικού και κοντόβωρου– φιλελεύθερου ατομικισμού το μεγαλουργό χαρισματικό άτομο· επιπλέον, διότι αποθέωνε την «κοινή γνώμη», την αναπόσπαστα δεμένη, κατά τη γνώμη του, με την αστική τάξη, τη μαζική κοινωνία, τη στηριγμένη στη μαζική παραγωγή και κατανάλωση, την επέκταση της δημόσιας εκπαίδευσης, τον ορθολογισμό, την τεχνολογία και την επιστήμη, καθώς και την ισχύ του Τύπου, με συνέπεια τον ραγδαίο «εξαμερικανισμό» της Ευρώπης. Ασκούσε κριτική στον κοινοβουλευτισμό, επειδή παραδεχόταν μόνο κατ' εξαίρεση το κριτήριο του χαρίσματος κατά την επιλογή των ηγετών, με αποτέλεσμα την κυριαρχία της μετριοκρατίας. Έτσι, συμπέρανε, οι κυβερνήτες δεν αποτελούσαν πνευματικούς οδηγούς, πνεύμα και πολιτική εμφανίζονταν διστάμενα. Η έστω και κατ' εξαίρεση αποδοχή του χαρίσματος αρκούσε για να προτιμηθεί ο κοινοβουλευτισμός αντί του κομμουνισμού, ο οποίος κατηγορείτο ότι στηριζόταν στις ίδιες ουσιαστικά με τον φιλελευθερισμό προκείμενες: η υποθετική του επικράτηση δεν θα ενσάρκωνε την αναγκαία ανατροπή· θα ήταν απλώς «η διαιώνισις και όχι η θεραπεία του κακού!».³²

Εντούτοις, διατεινόταν, η ιστορία της ανθρωπότητας δεν εξαντλείτο στη σφαίρα της *Zivilisation*. Αναπόσπαστα δεμένη μαζί της ήταν η *Kultur*, η οποία δεν «μετριέται» με το κριτήριο της προόδου και έχει φορείς της τον καλλιτέχνη και τον προφήτη. Στην επαναστατική βούληση του

31. Π. Κανελλόπουλος, *Η κοινωνία της εποχής μας, Κριτική των συστατικών αυτής στοιχείων*, Αθήνα 1932, σ. 13-21, 60-61, 125-133.

32. Στο ίδιο, σ. 155-178.

ιστορικού υλισμού, ο οποίος αντιμετώπιζε με απόλυτο σεβασμό την επιστημονική ιδέα, όπως φυσικά την αντιλαμβάνονταν ο ίδιος, ο Κανελλόπουλος αντέτασσε τα ιδιαίτερα γνωρίσματα της ιστορικής σφαίρας, που αποτελούσαν τα ανυπέβλητα όρια κάθε απόπειρας επιστημονικής σύλληψης του επιστητού. Ασκώντας κριτική στον θετικισμό διακήρυττε το αδύνατο της επιστημονικής εξήγησης της κοινωνικής πραγματικότητας στη βάση νομοτελειών, λόγω της ύπαρξης νοημάτων που καθοδηγούν τη δράση των ατόμων: σε μεγέθη όπως το δημιουργικό πνεύμα, ισχυριζόταν, δεν εφαρμόζεται η κατηγορία της προόδου, η αρμόζουσα στον αυτοματισμό που διέπει τις θετικές επιστήμες. Βασισμένος ρητά στον Alfred Weber, ο Κανελλόπουλος διαχώριζε *Kultur* –πνευματικό πολιτισμό– και *Zivilisation* –υλικό πολιτισμό– υποστηρίζοντας ότι η ιστορία της ανθρωπότητας αναπτύσσεται με τη συμπλοκή τους: την πρόοδο του υλικού, στον οποίο το πνεύμα εκδηλώνεται στην τεχνική και τη λογική, και την κίνηση του πνευματικού, όπου το πνεύμα προσπαθεί να αναχθεί στο απόλυτο διαρρηγνύοντας τα όρια της λογικής. Ο υλικός πολιτισμός μετριέται με το κριτήριο της προόδου, ενώ κάθε εκδήλωση του πνευματικού πραγματώνει την τελειότητα και δεν μετριέται με το αυτό κριτήριο. Ο πρώτος διέπεται από τη σκοπιμότητα, ο δεύτερος την αγνοεί ή πηγαίνει ενάντια της, εκφράζεται με τη θυσία του ανθρώπου στο «άσκοπο», την ιδέα, το καλλιτέχνημα ως προϊόν μυστικής δημιουργίας· φορείς του δε είναι ο καλλιτέχνης και ο προφήτης.³³

Ο υλικός πολιτισμός, όμως, δεν ήταν άμοιρος πνευματικών στοιχείων και αυτό καθιστούσε αδύνατη την πρόγνωση της εξέλιξής του, προνόμιο επιφυλασσόμενο μόνο, κατά τον Κανελλόπουλο, στα μεγάλα –προφητικά και ποιητικά– πνεύματα. Τα απολύτως ατομικά στοιχεία που παρεισέφεραν στην πορεία του, δεν αρκούσαν για να ανακόψουν την εξέλιξη του υλικού πολιτισμού –λ.χ. της οικονομίας–, αρκούσαν, ωστόσο, να απορυθμίσουν τις υποτιθέμενες νομοτελείες της, για τις οποίες ο μαρξισμός ήταν βέβαιος: έτσι, όμως, αυτός, υπογράμμιζε, αδυνατούσε τόσο να πραγματευθεί την εκδήλωση του ατομικού/δημιουργικού στοιχείου στην ιστορία όσο και να αντιμετωπίσει στη βάση του ηθικού Δέοντος τα κοινωνικά ζητήματα, με προφανείς συνέπειες για τον άνθρωπο και

33. Π. Κανελλόπουλος, «Η κοινωνιολογία του Αυγούστου Comte και η κριτική των γνωσεολογικών προϋποθέσεων αυτής», *Αρχαίον της Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, τ. Α' (1929), σ. 113-141· του ίδιου, «Ιστορία και πρόοδος. Εισαγωγή εις την κοινωνιολογίαν της Ιστορίας», στο *ίδιο*, τ. Δ' (1932-1933), σ. 156-158, 186.

τον πολιτισμό. Περαιτέρω, ο πλούτος των κοινωνικών φαινομένων και των δυνητικών εκβάσεών τους μπορούσε να συλληφθεί από τον κοινωνιολόγο μόνο υπό την προϋπόθεση της κατοχής ποιητικής σοφίας, όχι της λογικής φιλοσόφου. Ήδη, τόνιζε ο Κανελλόπουλος, εξέχοντες διανοητές συνειδητοποιούσαν ότι στην επιστήμη δεν αρκούσε η λογική: φτάνοντας στον ανώτατο βαθμό της επίδρασής της, συμπλήρωνε, έδειξε πόσο περιορισμένη ήταν η έκταση της ισχύος της. Με λυρικό τόνο ο Κανελλόπουλος διακήρυττε: «Αυτή αυτή η φιλοσοφική θεμελίωσις του “παν-λογισμού”, η απολυτοποίησις της λογικής ανάγεται εις “αλόγους” αιτίας και αναιρεί εαυτήν».³⁴

Επιπλέον, στην πορεία εξέλιξης των επιστημών ανορθολογικοί παράγοντες διαδραμάτισαν καιρίο ρόλο. Ο Κανελλόπουλος επισήμαινε ότι η γνώση δεν προερχόταν μόνο από τις μεθόδους που θεωρούνται επιστημονικές, δηλαδή την «ψυχρή έρευνα», την απομόνωση στο επιστημονικό εργαστήριο και την αποκοπή από τις κοινωνικές εξελίξεις, προκειμένου να επιτευχθεί η αντικειμενικότητα. Η σφαίρα του πνεύματος ήταν, τόνιζε, ενιαία και δεν υφίστατο διαχωρισμούς, με συνέπεια εξωεπιστημονικοί παράγοντες να επενεργούν καθοριστικά στη γένεση καινούργιων γνωστικών κλάδων. Κι αυτό δεν αφορούσε μόνο την κοινωνιολογία: στις απαρχές των «καλούμενων θετικών επιστημών» ανίχνευε τη μαγεία, την αστρολογία και την αλχημεία, στις οποίες απέδιδε εκλογικευτική βούληση: θεωρούσε ως βασική μέθοδο των φυσικών επιστημών τη φαντασία. Στη γέννηση και εξέλιξη της κοινωνιολογίας, παρατηρούσε, επέδρασε κατ' αναλογία το μη επιστημονικό στοιχείο της πολιτικής δράσης. Σε αυτή την αναμφισβήτητη, κατά τον Κανελλόπουλο, πραγματικότητα αντιτίθετο το αίτημα της αντικειμενικότητας στην επιστημονική εργασία, με αποτέλεσμα τη διάσπαση της ενότητας του εαυτού και την τραγικότητα του «αγώνα» της γνώσης.³⁵

Η αντίφαση μπορούσε να αρθεί και η ενότητα να αποκατασταθεί μέσω της ενσωμάτωσης στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών δυνάμεων που το υπερβαίνουν. Στην περίπτωση της κοινωνιολογίας ήταν η πολιτική βούληση: «μόνο όσοι επιθυμούν κοινωνικώς, σκέπτονται κοινωνιολογικώς», διατεινόταν, επαναλαμβάνοντας τον Hans Freyer. Η βούληση, έτσι, ανατιμάτο σε καθοριστικό παράγοντα γνώσης και διαμόρφωσης

34. Στο ίδιο, σ. 186-197.

35. Π. Κανελλόπουλος, «Η κοινωνιολογία και οι επί την γένεσιν και διαμόρφωσιν της επιδράσαντες πολιτικοί παράγοντες» (εναρκτήριο μάθημα ως καθηγητού Κοινωνιολογίας, 27 Απριλίου 1933), στο ίδιο, τ. Δ' (1932-1933), σ. 371-386.

της κοινωνικής πραγματικότητας. Ο Κανελλόπουλος προχωρούσε ακόμη περισσότερο από τον Freyer, καθώς δεν ικανοποιείτο από τις θέσεις του τελευταίου περί ενός προνομιακού σημείου θέασης, που εξασφάλιζε αντικειμενική οπτική. Τόνιζε πως από τη στιγμή που η βούληση έθεσε σε κίνηση το θεωρητικό μας βλέμμα, αυτό είναι σε θέση να συλλάβει ακόμη και όσα δεν ταυτίζονται με τη βούληση αυτή· να συλλάβει δηλαδή το κοινωνικό όλο και να ανυψωθεί σε μια υπερκομματική θέαση της πραγματικότητας, η οποία υπερβαίνει τις σκοπιές των αντικρουόμενων οπτικών. Από αυτές τις προκείμενες συμπεράινει την ιστορικής σημασίας αποστολή του κοινωνιολόγου σε μια καθ' όλα κρίσιμη εποχή που «δεν έχει καιρόν να χάνη», καθώς ήταν «η εποχή των εποχών»: εδώ συνέπιπτε απόλυτα με τον Freyer, ο οποίος νομιμοποιούσε τις πολιτικές αξιώσεις του κοινωνιολόγου στη βάση της «ηθικής υπευθυνότητας» που απέρρεε από το πεδίο της κοινωνιολογικής επιστήμης.³⁶

Σε ό,τι αφορούσε την οικονομία, πρότεινε την εξής ερμηνεία της κρίσης των αρχών της δεκαετίας του '30: η ανισορροπία δεν οφειλόταν στον δήθεν «αναρχικό» χαρακτήρα της καπιταλιστικής οικονομίας αλλά στην παραβίαση εγγενών αυτοπεριορισμών της. Εντούτοις, μια πολιτική εξουσία αδέσμευτη από αυτούς μπορούσε να παρέμβει ενεργά/δημιουργικά διαμορφώνοντας μιαν άλλη οικονομική ρύθμιση. Αναλυτικότερα, σε μια εποχή όπου οι προκαλούμενοι τριγμοί από την οικονομική κρίση άρχιζαν να γίνονται αισθητοί και στην Ελλάδα, με αποτέλεσμα η κοινωνική αναταραχή να καθιστά ευπρόσδεκτες τις αυταρχικές λύσεις, ο Κανελλόπουλος επέκρινε σφοδρά τη θέση ότι η άνευ περιορισμών οικονομική δραστηριότητα δύναται να παραγάγει πλούτο και κοινωνική ευημερία. Στο πλαίσιο αυτό επικρινόταν η οικονομική επιστήμη που υποβαστάζει τις φιλελεύθερες πεποιθήσεις επιμένοντας να εξετάζει το οικονομικό πεδίο ως «αυτόνομη» σφαίρα, ανεπηρέαστο από τις ευρύτερες κοινωνικές εξελίξεις· διέπραττε, έτσι, θεωρούσε ο Κανελλόπουλος, το σφάλμα να ανάγει σε ποσοτικές σχέσεις, δομές παραγωγής ή στατιστικά στοιχεία, ζητήματα που άπτονταν της θεωρίας του πολιτισμού.³⁷ Αυτή η κριτική, παρατηρεί ο Κύρτσος, απορρέει από μια ιδεολογική τοποθέτηση, η οποία έχει ως στόχο την «[...] αναγωγή της θεωρίας της κοινωνίας, και ιδιαίτερα αυτής που εδράζεται στο επιστημολογικό πρότυπο της κλασικής κοι-

36. Π. Κανελλόπουλος, «Η κοινωνιολογία ως επιστήμη της πραγματικότητας (η θεωρία του Hans Freyer)», στο *ίδιο*, τ. Ε' (1934), σ. 292-331.

37. Π. Κανελλόπουλος, «Η οικονομία και η ιδέα της ελευθερίας», στο *ίδιο*, τ. Β' (1930-1931), σ. 445-479.

νωνιολογίας, σε γενικεύσεις και συστηματοποιήσεις που απορρέουν από μια ποιητική των αξιακών δυνατοτήτων». Στην περίπτωση αυτή οι αξίες προκύπτουν από τη θέληση ιθυσουσών τάξεων, οι οποίες αδιαφορούν για το ιστορικό πλαίσιο που τις καθορίζει, η κρίση θεωρείται πρωτίστως ηθική/πολιτισμική και όχι οικονομική/κοινωνική, με αποτέλεσμα να περιττεύει η ορθολογική και επιστημονική πραγμάτευση των προβλημάτων στην προσπάθεια επίλυσής τους.³⁸

Εντούτοις, στο συγκεκριμένο κείμενο υπάρχουν ορισμένα στοιχεία, τα οποία, αν συνδυαστούν με τις θεσμικές θέσεις που κατέλαβε ο Κανελλόπουλος κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, μπορούν να διευρύνουν την εικόνα.³⁹ Κεντρικό νήμα της ανάλυσης στο εν λόγω άρθρο ήταν η απόπειρα να καταδειχθεί ότι (και) η καπιταλιστική οικονομία δεν είναι άμοιρη παρεμβάσεων ή περιορισμών· επίσης, ότι οι «νόμοι» που τη διέπουν δεν είναι φυσικοί, αλλά συνιστούν απόρροια μιας βούλησης αυτοπεριορισμού. Η ισχύς αυτών των κανόνων εξαρτάτο από τις συνθήκες που τους καθιστούσαν δυνατούς. Υπό άλλες συνθήκες –κρίση–, οι οποίες δεν εγγυώνταν την ισχύ τους, μια πολιτική εξουσία μη περιοριζόμενη από αυτούς μπορούσε να παρέμβει ενεργά και δημιουργικά στο οικονομικό πεδίο διαμορφώνοντας μια νέα οικονομική ρύθμιση: μια άλλη βούληση, από την οποία θα απορρέυσε αυτή η παρέμβαση, ήταν δυνατή, από τη στιγμή που η ιστορική εξέλιξη δεν γνώριζε νομοτέλειες.⁴⁰ Γίνεται, τότε, αντιληπτό ότι δεν παραγνωρίζονται απλώς τα δομικά ζητήματα στο όνομα της έμφασης στις αξίες· απεναντίας, προτάσσεται των ποσοτικοποιήσεων, των στατιστικών επεξεργασιών και των κοινωνικών ερευνών εκείνη η ολική βούληση που θα καθοδηγεί την οικονομία και τη μελέτη της. Θα μπορούσε να μιλήσει κανείς για ένα από τα πολλά μείγματα επιστημονισμού/τεχνικισμού και βουλευσιαρχίας, όπως σημειώνει ο Griffin, τα οποία εμφανίζονται στην εποχή του Μεσοπολέμου.⁴¹

Έτσι, η επίθεση στις θεμελιώδεις παραδοχές της φιλελεύθερης νεω-

38. Α.Α. Κύρτσης, *ό.π.*, σ. 201-203.

39. Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας στα 1926-1927, τεχνικός σύμβουλος των κυβερνητικών αντιπροσώπων στη Διεθνή Συνδιάσκεψη του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας το 1930, διορισμένος πρόεδρος του πρώτου Διοικητικού Συμβουλίου του Ι.Κ.Α. τον Δεκέμβριο του 1934. Βλ. Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Αθήνα 1993, σ. 215, 218, 502-503, 515-517.

40. Π. Κανελλόπουλος, «Οικονομία», *ό.π.*, σ. 458-478.

41. R. Griffin, *ό.π.*, σ. 18-19, 32-34, 121-123, 149-153, 224-249, 255-269, 294-320, 324-333.

τερικότητας και στον απορρέοντα από αυτή ιστορικό υλισμό συνδυαζόταν με την έγνοια ανεύρεσης εκείνων των ιδανικών που θα πλήρωναν το κενό νοήματος της εποχής μετά την *de facto* χρεωκοπία της Μεγάλης Ιδέας. Η υποτύπωση των εν λόγω ιδανικών πραγματοποιείτο μέσα από τη διερεύνηση των σύγχρονων ιδεολογικών εξελίξεων, τη συνδυασμένη με την κριτική των εγχώριων εκδοχών φιλελευθερισμού και ιστορικού υλισμού. Ο Κανελλόπουλος προσέγγιζε υπό αυτό το πρίσμα λ.χ. το γλωσσικό ζήτημα, θεωρώντας ότι οι αντιμαχόμενες σε αυτό απόψεις συνιστούν εκδηλώσεις παγκόσμιων πνευματικών κατευθύνσεων στα καθ' ημάς: «λογοκρατία» εναντίον ρομαντισμού. Στην ευρεία κατηγορία της λογοκρατίας κατατάσσονταν ο Διαφωτισμός, το φυσικό δίκαιο, ο Kant και ο Schiller. Απεναντίας, στον ρομαντισμό συγκαταλέγονταν ο ρομαντισμός του Herder, ο ρομαντικός ιδεαλισμός των Schelling και Schleiermacher, η ιστορική Σχολή του Δικαίου των Savigny και Puchta, η οποία ανατίμησε και υπογράμμισε τον ρόλο του «λαϊκού πνεύματος» στη διαμόρφωση του Δικαίου. Το αυθεντικό ρομαντικό πνεύμα που αντιπροσωπευόταν από αυτές τις τάσεις, περιλάμβανε το πνεύμα του λαού, τις άλογες και ενστικτώδεις δυνάμεις του γίνεσθαι, την οργανική συνέχεια, τις μορφολογικές/οργανικές συλλήψεις των πνευματικών δημιουργημάτων και ως τέτοιο ο Κανελλόπουλος το αντιπαρέθετε τόσο στον πεισιθάνατο ρομαντισμό, που αποτελούσε καρικατούρα του, όσο και στη στερούμενη ψυχής ορθολογικότητα και την κενόσπουδη λατρεία της για την πρόοδο.⁴²

Στον ρομαντικό δημοτικισμό κατατάσσονταν οι Αλέξανδρος Δελμούζος, Γιάννης Αποστολάκης, Νικόλαος Γ. και Φώτος Πολίτης, ενώ στους στόχους του συγκαταλέγονταν η συνειδητοποίηση του περιεχομένου της λαϊκής παράδοσης, η αναγωγή σε αυτό της εθνικής συνέχειας, η έξαρση της εθνικής ενότητας των Ελλήνων· απόληξή του ήταν, κατά τον Κανελλόπουλο, ο συντηρητικός εθνικισμός, ο βασισμένος στην εσωτερική διάρθρωση της λαϊκής προσωπικότητας. Λογοκρατικός αντίπαλος αυτού του ρεύματος θεωρείτο ο καθαρευουσιανισμός, ο οποίος, αν και εθνικιστικός, πήγαζε από ορθολογιστική διάθεση, ξένη προς την ιστορική/ρομαντική συνείδηση, καθώς αντλούσε από το πνευματικό περιεχόμενο του κλασικού κόσμου και αντιτίθετο στην άμεση πραγματικότητα της παράδοσης και της λαϊκής ψυχής. Συνεπώς, αρνιόταν, κατά τον Κανελλόπουλο, τη δυνατότητα άμεσης, συντηρητικής και ουσιαστικής εθνικής ιδεολογίας:

42. Π. Κανελλόπουλος, «Το γλωσσικό ζήτημα και οι εν Ελλάδι πνευματικά κατευθύνσεις», *Αρχαίον της Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, τ. Δ' (1932-1933), σ. 265-268.

«Τοιαύτη τις ιδεολογία προϋποθέτει την πίστιν εις την αξίαν και των μάλλον αθούρων μικρών βημάτων του λαϊκού πνεύματος, βημάτων, τα οποία αφήνουν τα ίχνη των και εις βουνά ακόμη και εις τους κάμπους της καλλιεργουμένης υπό της προσωπικότητας του λαού χώρας». Κατέληγε μεν σε εθνικισμό, θορυβώδη, όμως, και μεγαλομανή: δεν αρνιόταν, τόνιζε ο Κανελλόπουλος, την εξωτερική μορφή της συνέχειας της ελληνικής πολιτικής ιστορίας: αρνιόταν, εντούτοις, την εσωτερική, η οποία εκδηλωνόταν με τη γλώσσα, «το προσωπικότερον όλων των παθημάτων της λαϊκής ψυχής».⁴³

Δεν ήταν, όμως, μόνο ο λογοκρατικός καθαρευουσιανισμός που αντιμετώπιζαν το ρομαντικό δημοτικιστικό ρεύμα: λογοκρατική χαρακτηριζόταν και εκείνη η «πτέρυγα» του δημοτικισμού, που εκπροσωπείτο από τον Γληνό και συνδύαζε τα δημοτικιστικά αιτήματα με το κοινωνικό ζήτημα. Οι μαρξιστές έλυναν το γλωσσικό ζήτημα προς την πλευρά της δημοτικής, θεωρούσε ο Κανελλόπουλος, ορμώμενοι από ορθολογικές αρχές: η δημοτική ως προϊόν του λαϊκού πνεύματος και σύμβολο της ιστορικής συνέχειας τους ήταν αδιάφορη, ενώ, αντιθέτως, τους ήταν χρήσιμη τόσο ως όργανο αγώνα όσο και αντιπολίτευσης. Αποτελούσαν τους κληρονόμους της αστικής πεποιθήσης του 19ου αιώνα, που αναγόρευε για ιδιοτελείς λόγους τη δημοτική σε αρχή της πνευματικής ενότητας του έθνους: τώρα, όμως, παρατηρούσε ο Κανελλόπουλος, οι αστοί είχαν εγκαταλείψει την εν λόγω πεποίθηση, είχαν συμβιβαστεί με την καθαρεύουσα και τα συντηρητικά στρώματα και ο νέος κοινωνικός αντίπαλος έσπευδε να καταλάβει τη θέση που άφηναν κενή στον κοινωνικό στίβο. Έτσι, οι ιδεολογικοί φορείς του δημοτικισμού διαχωρίζονταν σε εκείνους που χρησιμοποιούσαν τη δημοτική γλώσσα στον αγώνα τους εναντίον της αστικής τάξης και σε εκείνους οι οποίοι τη συνέδεαν με την ιστορική/εθνική συνέχεια του λαού και αντίκεινταν τόσο στους αστούς όσο και στους προλετάριους, ευρισκόμενοι σε τραγική θέση, καθώς πολεμούνταν και από τους δύο. Η όλη κατάσταση οδηγούσε σε συγκρούσεις και συγχύσεις, οι οποίες, κατά τον Κανελλόπουλο, πέρα από τον αντίκτυπό τους στην παιδεία, αποδείκνυαν τη διαστολή πνεύματος και πολιτικής στη σύγχρονη Ελλάδα. Διατύπωνε, έτσι, a contrario τις προϋποθέσεις υπέρβασης της «πνευματικής αναρχίας»: οι πολιτικοί ηγέτες έπρεπε να είναι και πνευματικοί καθοδηγητές του λαού.⁴⁴

Ο Κανελλόπουλος διεύρυνε τον σχετικό προβληματισμό του και σε ένα κείμενο του 1935, στο οποίο στοχαζόταν τις προϋποθέσεις διαμόρφωσης

43. Στο ίδιο, σ. 268-271.

44. Στο ίδιο, σ. 272-276.

μιας πνευματικής νεοελληνικής κοινωνίας.⁴⁵ Με αυτό τον όρο εννοούσε εκείνο το ευρύ σύνολο των αποκαλούμενων «μορφωμένων» ανθρώπων, οι οποίοι ανεξάρτητα από το επάγγελμα που ασκούν, διαθέτουν κοινά χαρακτηριστικά γενικού πνευματικού περιεχομένου στη βάση μιας κοινής/ γενικής συμβατικής παιδείας που έχουν λάβει: η Ελλάδα, συγκρινόμενη με τη Γαλλία ή τη Γερμανία, ήταν ολοφάνερο, κατά τον Κανελλόπουλο, ότι στερείτο μιας πνευματικής κοινωνίας τέτοιου τύπου. Παρόλο που η θέσπιση γενικών συμβατικών μέτρων θεωρείτο δημιουργήμα του εγγενώς συμβιβαστικού και ρέποντος προς τη μετριότητα αστικού πνεύματος, ο Κανελλόπουλος εμφανιζόταν θετικά διακείμενος στη δημιουργία πνευματικής κοινωνίας, για δύο κυρίως λόγους: μέσω των, έστω και συμβατικών, μέτρων θα ανυψωνόταν το πνευματικό επίπεδο των «πολλών», αλλά θα μπορούσε να διατηρήσει τουλάχιστον τον συμβατικό σχετισμό με την κοινωνία η απολύτως ατομική δημιουργία εξασφαλίζοντας τη συνέχεια του πνεύματος.⁴⁶

Ανάμεσα στους πολλούς λόγους, εξαιτίας των οποίων δεν διαμορφώθηκε πνευματική κοινωνία στην Ελλάδα, ο Κανελλόπουλος υπογράμμισε το γλωσσικό ζήτημα, το οποίο, σε αντίθεση με άλλες χώρες, όπως η Ιταλία και η Γαλλία, όπου η πνευματική κοινωνία βασίστηκε στο πνεύμα του λαού και την εθνική γλώσσα, δεν είχε λυθεί. Η ορθή επίλυσή του θα επιτυγχανόταν, αν, κατά τον Κανελλόπουλο, λαμβανόταν υπόψη μια απλούστατη παραδοχή: κάθε γλώσσα, από την αρχαιότητα ακόμα, διέθετε και τη δημοτική και την καθαρεύουσα «πτυχή» της, χωρίς τούτο να διασπά την ενότητά της. Αντί όμως να συμβεί αυτό, επισήμαινε ο Κανελλόπουλος, οι μεν δημοτικιστές επιχειρούσαν να επιβάλλουν τη γλώσσα του λαού και ως γλώσσα του υψηλού λόγου, ενώ οι υποστηρικτές της καθαρεύουσας προσπαθούσαν να επέμβουν στην εξέλιξη της λαϊκής γλώσσας αγνοώντας τις αρχές, βάσει των οποίων αυτή μπορούσε να εξαρθεί στα ύψη του ποιητικού λόγου. Το ζήτημα μπορούσε να λυθεί, πρότεινε ο Κανελλόπουλος, αν, εκκινώντας από τη λαϊκή γλώσσα, η οποία ρίζωνε στην εθνική γη, πραγματοποιείτο και μια προσπάθεια έξαρσής της, έργο το οποίο καλούνταν να επιτελέσουν κατά το παράδειγμα της Γαλλίας νομοθετικές παρεμβάσεις ακαδημιών, αρκεί να μη θιγόταν η «ουσιαστική οντότητα» των στοιχείων της γλώσσας.⁴⁷

Σε αυτό το σημείο το πολιτισμικό τεμνόταν με το πολιτικό στη σκέ-

45. Π. Κανελλόπουλος, «Η πνευματική νεοελληνική κοινωνία», *Αρχαίον της Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, τ. ΣΤ' (1935), σ. 1-41.

46. Στο ίδιο, σ. 2-11.

47. Στο ίδιο, σ. 17-19, 24-26, 29-32.

ψη του Κανελλόπουλου. Θεωρούσε ότι η συμβατική/νομοθετική επέμβαση πέρα από το να προϋποθέτει δημιουργική εργασία απαιτούσε και την ύπαρξη πνευματικών κοινοτήτων με ουσιαστικούς δεσμούς – ο κύκλος περί τον Stefan George αναφερόταν ρητά ως υπόδειγμα –, συγκροτημένους κατά προτίμηση γύρω από χαρισματικές προσωπικότητες. Παρά την απουσία τέτοιων κύκλων, ο Κανελλόπουλος δεν εξήγαγε απαισιόδοξα συμπεράσματα. Η αισιοδοξία του βασιζόταν και στην ύπαρξη νέων που διψούσαν για πνευματική επικοινωνία, κυρίως, όμως, στην ύπαρξη νέων ακαδημαϊκών δασκάλων – η τριάδα της Χαϊδελβέργης, δηλαδή οι Κανελλόπουλος, Τσάτσος, Θεοδωρακόπουλος, σαφώς υπονοείται εδώ –, που ήταν αποφασισμένοι να τη δημιουργήσουν. Αυτές οι ελίτ επιφορτίζονταν στον λόγο του Κανελλόπουλου όχι μόνο με την «αποστολή» της άρσης της πνευματικής «ασυναρτησίας» αλλά και με την αντίστοιχη πολιτική.⁴⁸ Με αυτή την άποψη ο Κανελλόπουλος εμφανιζόταν πιο ριζοσπαστικός στη στοχοθεσία του και από τον ίδιο τον Heidegger· δεν επιθυμούσε απλώς να καθοδηγήσει και να εκπαιδεύσει τους πολιτικούς ηγέτες, αλλά να είναι εκείνος ταυτόχρονα πολιτικός και πνευματικός ηγέτης.

Συνοψίζοντας: η περιστολή της προόδου αλλά και της συναφούς με αυτήν πάλης των τάξεων στη σφαίρα της *Zivilisation* και η δυνατότητα εμποτισμού της από την *Kultur* οδηγούσε στο συμπέρασμα ότι από εκεί θα πήγαζε και η υπέρβαση της κρίσης. Ένα Οργανικό Κράτος, που ασκεί κοινωνική πολιτική, καθοδηγείται από μια πνευματική/πολιτική ηγεσία με την «αποστολή» να άρει την πνευματική και την πολιτική «ασυναρτησία» –αποστολή με την οποία είτε άμεσα είτε υπαινικτικά επιφόρτιζε τον εαυτό του ή τον κύκλο του έχοντας ως υπόδειγμα και τον Κύκλο του Stefan George– και βασίζεται σε μια οργανική αντίληψη του «έθνους» ως ενότητας των μυστικών δυνάμεων του λαϊκού πνεύματος, αποτελούσε την «ορθή» λύση στα μεσοπολεμικά αδιέξοδα.

Καθώς, όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, η πάλη των τάξεων συγκαταλεγόταν στην *Zivilisation*, η διέξοδος από την κρίση αναμενόταν από την *Kultur*. Στο πλαίσιο αυτό, σημείωνε, η φασιστική λύση δεν στερείτο ενδιαφέροντος. Ο Κανελλόπουλος ισχυριζόταν ότι είναι σπάνια η περίπτωση κρατουσών τάξεων που απαρνούνται τα προνόμιά τους, ωστόσο θα ήταν πραγματικά ευχής έργο η εμφάνισή τους στη μεσοπολεμική συγκυρία:

Πώς όμως να ελπίσωμεν τούτο, όταν και εις τας ελαχίστους ακόμη υπο-

48. Στο ίδιο, σ. 33-41.

χωρήσεις, εις τας οποίας αυτή η ανάγκη των πραγμάτων μας ωθεί, δεν προβαίνομεν χωρίς πιέσεις, απεργίας και απειλάς; Όταν προτιμώμεν τον παραλογισμόν, ο οποίος υπάρχει εις την σχέσιν μεταξύ υπερπαραγωγής και της αδυναμίας εκατομμυρίων ανθρώπων, όπως καταναλώσουν άχρηστα εις ημάς προϊόντα, από την προχειροτέραν των διαρρυθμίσεων, η οποία θα συνίστατο εις την μείωσιν του επιχειρηματικού μας κέρδους, την μείωσιν των ωρών εργασίας και την διά της τοιαύτης ουσιαστικής αντιμετώπισεως της ανεργίας επιτευχθησομένην αύξησιν της καταναλωτικής δυνάμεως των εργαζομένων μαζίω; Όταν η κρατούσα τάξις δεν εννοή να προβή αφ' εαυτής εις αυτά τα στοιχειώδη και σχεδόν ανώδυνα δι' αυτήν, πώς είναι δυνατόν να ελπίσωμεν σοβαρώς, ότι θα δεχθή να υποβληθή μόνη εις θυσίας μεγαλειτέρας και ριζικωτέρας; Οι *Turgot* και *Necker* είναι και πάλι καταδεδικασμένοι να εύρουν κλειστά τα ότα των κρατούντων. «Του κόσμου οι βασιληάδες εγεράσανε – και κληρονόμους πια δεν έχουν», λέγει ο *Rainer Maria Rilke* εις την ποιητικήν του συλλογήν «*Das Stundenbuch*». Άνδρες με δύναμιν νεανικήν, οι οποίοι θα ήτο δυνατόν, κατά το παράδειγμα του Λουδοβίκου του ΙΑ', να αποφασίσουν, προλαμβάνοντες την βιαίαν ανατροπήν, να άρουν άνωθεν τα προνόμια της κρατούσης τάξεως, χωρίς να χρειασθή να προέλθη τούτο κάτωθεν και να συνδυασθή προς αναρχίαν, ηθικήν και πνευματικήν, δεν φαίνεται να υπάρχουν πλέον. Οι φασισμοί, οι οποίοι εφάνησαν προς στιγμήν διεκδικούντες και συνειδητός, προγραμματικώς την αποστολήν ταύτην –(ασυνειδήτως υπηρετούν οπωσδήποτε αυτήν)– δεν φαίνεται να έχουν προσωρινώς την δύναμιν να προχωρήσουν προς την κατεύθυνσιν αυτήν εμφανώς και κινδυνεύουν να περιπέσουν –περιπίπτουν δε ήδη εις πολλές καθημερινάς τουλάχιστον εκδηλώσεις των– εις το αντίθετον ακριβώς άκρον, εις την αντίδρασιν. Και όμως: εάν ήτο δυνατόν να κρατηθούν εις το ύψος της κοσμοϊστορικής των αποστολής, στρεφόμενοι κυρίως προς τα εμπρός, δεν θα απεκλείετο να σημάνουν αυτοί την απαρχήν νέου διά την ανθρωπότητα σταδίου.⁴⁹

Ο υπερτονισμός του απολύτως ατομικού και μη υποκείμενου σε επισημονική εκλογίκευση στοιχείου, που τεκμηριωνόταν, κατ' αυτόν, και από την περίπτωση του «ταξικού αποστάτη», απέληγε στη θεώρηση του ιστορικού γίνεσθαι ως «ιστορίας προσωπικότητων», όπου η *virtus* του ηγέτη αντέκειτο στον τυφλό όγλο. Συνδέοντας το ζήτημα του ταξικού αποστάτη με αυτό των «εκλεκτών», μία από τις επιλογές των οποίων

49. Π. Κανελλόπουλος, «Ο άνθρωπος και η κοινωνία», στο ίδιο, τ. Γ' (1931-1932), σ. 150-151.

ήταν να διευθύνουν τον ταξικό αγώνα στηριζόμενοι στην ισχυρή προσωπικότητά τους, ο Κανελλόπουλος σκιαγραφούσε την κοσμοϊστορική –και κοσμοδημιουργική– αποστολή των χαρισματικών ολίγων:

Η μεγάλη βεβαίως και κοσμοϊστορική αυτή αποστολή επιφυλάσσεται υπό της ιστορίας εις ολίγους. Αυτοί είναι οι πράγματι εκλεκτοί, χωρίς να σχηματίζουν και να οργανώνουν επί τη βάσει προγράμματος κύκλους εκλεκτών. Ο κύκλος, εντός του οποίου κινούνται ούτοι, δεν έχει όρια συμβατικώς καθοριζόμενα, αλλά περιλαμβάνει τον κόσμον ολόκληρον. Τον κόσμον, όπως αποκαλύπτεται εις τα όμματά μας, όταν αυτοί αποφασίζουν να ειπουν «γεννηθήτω φως!».⁵⁰

Όπως, εντούτοις, σημειώνει ο Κύρτσης, δεν χρειάζεται να δραματοποιηθεί η διαπίστωση υπαρκτών φασιστικών στοιχείων στον φιλελεύθερο και συντηρητικό λόγο του Μεσοπολέμου, δεδομένου ότι «η μεσοπολεμική αντιφασιστική ηθική είναι πολύ πιο ελαστική απ' ό,τι η μεταπολεμική, η οποία στηρίχθηκε σε μια συνειδητοποίηση της θηριωδίας των φασιστών, που δεν υπάρχει στον Μεσοπόλεμο. Αντίστοιχα ψυχρές και αποστασιοποιημένες είναι και οι θετικές κρίσεις των φιλελεύθερων της εποχής προς τον φασισμό, και επομένως τα σχετικά ιδεολογήματα παραμένουν σχετικά ανώδυνα, εφόσον δεν συνεργούν επιπλέον παράγοντες της διαμόρφωσης των πολιτικών συσχετισμών».⁵¹ Αυτό, βέβαια, δεν αναιρεί το γεγονός ότι διακεκριμένοι διανοούμενοι συντηρητικού ή φιλελεύθερου προσανατολισμού παρακολούθησαν με έντονο ενδιαφέρον και συμπάθεια τις επεξεργασίες των παλιγγενετικών φασιστικών σχεδίων, όντας διατεθειμένοι να ενσωματώσουν πτυχές τους στις δικές τους πολιτικές και αισθητικές προτάσεις.⁵²

50. Στο ίδιο, σ. 164-165. Επίσης, Π. Κανελλόπουλος, *Ο άνθρωπος και οι κοινωνικαί αντιθέσεις*, Αθήνα 1934, σ. 51-76, 78-110.

51. Α.Α. Κύρτσης, *ό.π.*, σ. 178-179 (σημείωση 56).

52. Βλ., σχετικά, Γιώργος Κόκκινος, *Η φασίζουσα ιδεολογία στην Ελλάδα. Η περίπτωση του περιοδικού «Νέον Κράτος» (1937-1941)*, Αθήνα 1989· Κωνσταντίνος Α. Δημάδης, *Δικτατορία-πόλεμος και πεζογραφία 1936-1944*, Αθήνα 1991· Γιάννης Αντωνίου, *Οι Έλληνες μηχανικοί. Θεσμοί και ιδέες 1900-1940*, Αθήνα 2006· Σπύρος Μαρκέτος, *Πώς φίλησα τον Μουσσολίνο! Τα πρώτα βήματα του ελληνικού φασισμού*, Αθήνα 2006· Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Αθήνα 2006· Τάκης Καγιαλής, *Η επιθυμία για το μοντέρνο. Δεσμεύσεις και αξιώσεις της λογοτεχνικής διάνοησης στην Ελλάδα τον 1930*, Αθήνα 2007· Aristotle Kallis, «Neither Fascist nor Authoritarian: The 4th of August Regime in

Από την άλλη πλευρά, αν ο Μεσοπόλεμος αποτελεί την κορύφωση αυτού που ο Peter Wagner αποκαλεί *πρώτη κρίση της νεωτερικότητας*, όταν όχι μόνο ο οικονομικός φιλελευθερισμός αλλά και οι ιδέες της δημοκρατίας και της επιστήμης βρίσκονταν στο στόχαστρο, ενώ η αυξανόμενη δύναμη της εργατικής τάξης διάνοιγε τον δρόμο για μακρόπνοες πρωτοβουλίες και ιδέες συλλογικού χαρακτήρα και η πολιτική αστάθεια δεν απέκλειε τη δυνατότητα επιβολής ριζικών αυταρχικών λύσεων, για την πλειονότητα των συμμετεχόντων και παρατηρητών των εξελίξεων με τις πλέον διαφορετικές θέσεις η πλήρης αποκατάσταση των φιλελεύθερων θεσμών δεν ήταν ούτε δυνατή ούτε επιθυμητή· η εμπειρία της σχεδιασμένης πολεμικής οικονομίας και της κοινωνικής διεύθυνσης είχαν τον πρώτο λόγο, η ιδέα ότι τα αυτόνομα υποκείμενα μπορούσαν να φτάσουν σε βιώσιμη κοινωνική οργάνωση απορρίφθηκε και αντικαταστάθηκαν οι φιλελεύθερες έννοιες από συλλογικές πολιτικές λύσεις βασισμένες στην τάξη (class), τον πολιτισμό, την εθνικότητα και τον σχεδιασμό. Κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, ο κομμουνισμός, ο εθνικοσοσιαλισμός και ο φασισμός, η σοσιαλδημοκρατία, ο φιλελευθερισμός που ερμηνεύτηκε εξισωτικά με την έννοια του «κοινωνικού κράτους», το *American Dream* ως ενσάρκωση της ανάγκης συλλογικού σχεδιασμού, αλλά και οι *Τρίτοι Δρόμοι* που προαναφέρθηκαν, προώθησαν ή επιχείρησαν να προωθήσουν μαζικές πολιτικές λύσεις παραμερίζοντας τις παραδοσιακές ιεραρχίες, αστικές ή πατριαρχικές.⁵³

Ο Μεσοπόλεμος, έτσι, αποτέλεσε, κατά τον Griffin, τον «Χρυσό Αιώνα» των πάσης φύσεως σχεδιαστών, εφόσον, μάλιστα, μπορούσαν και να εξασφαλίσουν τα απαιτούμενα κεφάλαια για την υλοποίηση των σχεδίων τους. Η πρόδηλη πολιτισμική κρίση ενθάρρυνε μια γενική εγκατάλειψη του laissez-faire καπιταλισμού και του μινιμαλιστικού κράτους-νυκτοφύλακα, τα οποία αποτελούσαν ιδεώδη του φιλελευθερισμού του 19ου αιώνα. Η πίστη στην ανάγκη ύπαρξης «ισχυρών κυβερνήσεων» που λαμβάνουν ριζοσπαστικές αποφάσεις σε δύσκολους καιρούς για την κατά το δυνατόν καλύτερη εξυπηρέτηση των συμφερόντων των πολιτών τους, συνέδεε τα σοβιετικά πενταετή πλάνα, το φασιστικό κορπορατιστικό σύ-

Greece (1936-1941) and the Dynamics of Fascistisation in 1930s Europe», *East Central Europe*, τχ. 37 (2010), σ. 303-330· Βασίλης Μπογιατζής, *Μετέωρος μοντερνισμός: Τεχνολογία, ιδεολογία της επιστήμης και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου (1922-1940)*, Αθήνα 2012.

53. Peter Wagner, *A Sociology of Modernity, Liberty – Discipline*, Λονδίνο 1994, σ. 66-69.

στημα, την κεϋνσιανή οικονομική θεωρία και το New Deal στις Η.Π.Α., τον planism του Βέλγου πολιτικού στοχαστή, πρώτα αριστερού και έπειτα δεξιού, Hendrik de Man⁵⁴ και τον ενθουσιώδη εναγκαλισμό αυτού του νέου ήθους από το τρίτο ράιχ. Μπορεί το μέλλον να ζωγραφιζόταν με πολλά πολιτικά χρώματα, θα αποτελούσε όμως προϊόν σχεδιασμού.⁵⁵

Παρά την παραδοξότητα του ευθέως συσχετισμού αυτών των σχεδίων με έναν τόσο άμεσο τρόπο, ο Wagner τονίζει πως υπάρχει ισχυρός λόγος για να υποστηριχθεί κάτι τέτοιο: οι σύγχρονοι αντιλαμβάνονταν την ύπαρξη ενός τέτοιου δεσμού μεταξύ αυτών των λύσεων. Όπως γράφει χαρακτηριστικά, «ένα πλήθος πολιτικών, διανοουμένων και ειδικών της οικονομίας σε Γαλλία, Ιταλία και Γερμανία κινούνταν ανάμεσα σε σοσιαλισμό, φασισμό και κεϋνσιανές πολιτικές. Η επανάσταση του Ρούζβελτ, όπως ονομάστηκε το New Deal από τον George Boris, ένα Γάλλο σοσιαλιστή, υπαγόταν συνήθως στην ίδια κατηγορία με την ιταλική συνεργατική-κορπορατιστική οικονομία ή τις κολεκτιβοποιήσεις του Στάλιν. Στις ιταλικές διαμάχες της δεκαετίας του '30, για παράδειγμα, ο φασισμός θεωρείτο μερικές φορές ως μια απάντηση στην καπιταλιστική κρίση μέσα στην οποία ξεπερνιούνταν οι διακρίσεις –αστικές– ανάμεσα στο ατομικό και το καθολικό, ανάμεσα στο δημόσιο και το ιδιωτικό».⁵⁶ Αν λάβουμε δε σοβαρά υπόψη μας τους στοχασμούς του Wolfgang Schivelbush και το πραγματολογικό υλικό που αυτός φέρνει στην επιφάνεια σχετικά με τα τρία New Deals, εκείνα των Ρούζβελτ, Μουσολίνι και Χίτλερ, τότε ίσως να ελαχιστοποιείτο η προαναφερθείσα παραδοξότητα.⁵⁷

Εντούτοις, μια αναστοχαστική κριτική προσέγγιση των ιδεολογικών αντιπαραθέσεων του ελληνικού Μεσοπολέμου δεν μπορεί παρά να εστιάσει στις αυταρχικές επιστημολογικές –και όχι μόνο– θεωρήσεις της περιόδου, καθώς και σε εκείνους τους παράγοντες που επηρέασαν τη διαμόρφωση και τη διατύπωσή τους. Από αυτή την άποψη έχει γίνει σαφές πως ο Κανελλόπουλος ανήκε σε εκείνες τις συντηρητικές τάσεις, οι οποίες ανησυ-

54. Για τις πνευματικές/πολιτικές περιπλανήσεις του de Man, καθώς και για το πώς επηρέασε εξέχοντα μέλη της «γενιάς του '30», βλ. Αντώνης Λιάκος, «Ζητούμενα ιδεολογίας της γενιάς του '30», *Θεωρία και Κοινωνία*, τχ. 3 (1990), σ. 7-22. Επίσης, για την πορεία του de Man από τη μαρξιστική Αριστερά στη Δεξιά, με αποκορύφωμα τη συνεργασία του με τους ναζί εισβολείς στο Βέλγιο, βλ. D. Pels, *Intellectual*, ό.π., σ. 110-155.

55. R. Griffin, ό.π., σ. 63.

56. P. Wagner, ό.π., σ. 67.

57. Wolfgang Schivelbush, *Three New Deals, Reflections on Roosevelt's America, Mussolini's Italy, and Hitler's Germany, 1933-1939*, Νέα Υόρκη 2007.

χούσαν εξαιτίας της θεαματικής ανόδου της Αριστεράς μετά τον Πόλεμο, ενώ την ίδια στιγμή κατανοούσαν ότι τα προπολεμικά ιδεώδη δεν ήταν σε θέση να υποστηρίξουν τη ζητούμενη εθνική πολιτική ρύθμιση. Στην περίπτωση του η παρατήρηση του Eksteins φαντάζει απόλυτα ταιριαστή: «Η άνοδος της Αριστεράς ήταν αντανάκλαση της επιθυμίας για ριζική αλλαγή στον απόηχο αυτού που θεωρείτο ως χρεοκοπία της παλαιάς τάξης πραγμάτων. Η συνέπεια αυτής της στροφής στην Αριστερά ήταν να ενδυναμωθεί μια αξιοσημείωτη κλίση προς μια περισσότερο ακραία δεξιά θέση, έναν “νέο συντηρητισμό”· την αποφασιστική ώθηση προς αυτή την κατεύθυνση έδωσε η αναγνώριση ότι ο συντηρητισμός έπρεπε να κάνει πολύ περισσότερα από το να συντηρήσει απλώς: το ζήτημα ήταν να επανοικοδομήσει. Ήταν επιτακτικό και για τη Δεξιά να επιδιώξει ριζοσπαστικές μεταρρυθμίσεις, αν έπρεπε ο κόσμος να διευθετηθεί ορθά».⁵⁸

Συμπεράσματα

Ο Π. Κανελλόπουλος εισήλθε στη συγκρουσιακή δημόσια σφαίρα του ελληνικού Μεσοπολέμου με διακηρυγμένο στόχο την επίτευξη ιδεολογικής/πολιτικής ηγεμονίας. Εμφανιζόμενος ως ξένος, πέραν και εναντίον των υπαρχουσών λύσεων φιλελευθερισμού και κομμουνισμού, επιχείρησε να διατυπώσει τον δικό του *Τρίτο Δρόμο* με άξονα τις ιδέες του ριζοσπαστικού συντηρητισμού και την επιτέλεση μιας αναμορφωμένης εθνικής κοινότητας. Αξίωσε να λειτουργήσει ως κατά Bauman νομοθέτης,⁵⁹ καθοδηγώντας την ελληνική κοινωνία στον δρόμο των «πεπερωμένων» και της αποστολής της, που ο ίδιος θεωρούσε πως γνώριζε καλύτερα από τους αντιπάλους του στον πολιτικό και διανοητικό στίβο. Έτσι, επιχείρησε να συγκροτήσει, αλλά και διεκδίκησε, ένα υπέρτερο και καθολικό σημείο θέασης, ετεροκαθορίζοντας τους αντιπάλους του και ασκώντας, κατά συνέπεια, μορφές συμβολικής βίας, προσάπτοντάς τους ποικίλα αρνητικά χαρακτηριστικά. Από αυτή την άποψη η αυταρχική του επιστημολογία δεν ήταν ασύνδετη από τις ανάλογες πολιτικές του θέσεις: η από πλευράς του υψιπετής εξύμνηση του ατομικού/προφητικού και ποιητικού στοιχείου φάνηκε να ενδίδει στους ολοκληρωτικούς πειρασμούς μιας πολιτικής λύσης, η οποία επρόκειτο να βασιστεί σε μια ελιτιστική «ολική» βούληση. Παρ’ όλα αυτά, δεν υποστήριξε τη δικτατορία Μεταξά· απενα-

58. Modris Eksteins, *The Rites of Spring. The Great War and the Birth of the Modern Age*, Νέα Υόρκη 1989, σ. 255.

59. Zygmunt Bauman, *Legislators and Interpreters. On Modernity, Post-Modernity and Intellectuals*, Οξφόρδη 1987.

ντίας, κινήθηκε εναντίον της, συνελήφθη και εκτοπίστηκε, βιώνοντας βέβαια συνθήκες εξορίας που δεν οδήγησαν στην απόλυτη ρήξη ούτε με τον δικτάτορα ούτε με σημαίνοντα πολιτικά πρόσωπα του καθεστώτος.

Στο τέλος αυτής της μελέτης θα ήθελα να επιστρέψω στο κείμενο, με την ανάλυση του οποίου ξεκίνησα. Σε διάστημα μικρότερο του ενός έτους από τη δημοσίευση του κειμένου του «Ο πνευματικός άνθρωπος και ο όχλος», ο Κανελλόπουλος γινόταν πέρα από πνευματικός και πολιτικός ξένος: στις 15 Δεκεμβρίου 1935 ίδρυσε το Εθνικόν Ενωτικόν Κόμμα. Ο Gunnar Hering κατατάσσει το εν λόγω εγχείρημα στις προσπάθειες υπέρβασης των διλημμάτων της ελληνικής πολιτικής μέσω ενός ισχυρού κράτους. Σχολιάζοντάς το παρατηρεί: «το όνομά του [του κόμματος] είχε προγραμματικό χαρακτήρα: επιδίωκε να ενώσει το έθνος και να δημιουργήσει ισχυρό κράτος με πειθαρχημένη ελευθερία, μια “τρίτην κατάστασιν” πέρα από τον βενιζελισμό και τον αντιβενιζελισμό».⁶⁰

Ήταν σαφές πως η αναζήτηση ισχυρού κράτους και πειθαρχημένων λύσεων διερχόταν από πλήθος διαδρομών και διαχεόταν στο σύνολο του πολιτικού συστήματος. Όταν οι εκπρόσωποι των αστικών κομμάτων επιχειρήσαν το 1937 να αποταθούν στον βασιλιά Γεώργιο Β΄, προκειμένου να αποπέμψει τον Μεταξά και να δεχθεί τη συγκρότηση κυβέρνησης συνασπισμού, το σχέδιο συνταγματικής μεταρρύθμισης που είχαν καταστρώσει μυστικά οι εκπρόσωποί τους, περιλάμβανε την υποχρεωτική διαίτησία προς αντιμετώπιση των απεργιών και των ανταπεργιών, τον έλεγχο του Τύπου και τον περιορισμό των κοινοβουλευτικών συνόδων σε τρεις με τέσσερις μήνες τον χρόνο, ενώ θα κήρυτταν παράνομους κομμουνισμό και φασισμό: «με εξαίρεση πιθανώς το τελευταίο σημείο», σημειώνει ο Mazower, «τέτοιες λεπτομέρειες δείχνουν πως η ζωή υπό μια νέα κυβέρνηση συνασπισμού δεν θα ήταν και πολύ διαφορετική από εκείνη στο καθεστώς του Μεταξά».⁶¹ Προς αυτή ακριβώς την κατεύθυνση κινείτο και το σχέδιο που υπέβαλε στις 8 Ιανουαρίου του 1937 στον βασιλιά ο Κανελλόπουλος.⁶²

Ένας κορυφαίος δρων της περιόδου, ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, έθετε γλαφυρά το όλο ζήτημα στις συνθήκες πόλωσης του 1934: για την

60. Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, τ. Β΄, Αθήνα 2004, σ. 1260-1261.

61. Σπύρος Λιναρδάτος, *Πώς εφτάσαμε στην 4η Αυγούστου*, Αθήνα 1988, σ. 237-239· Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 2002, σ. 392.

62. Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Αθήνα 1995, σ. 128.

Ελλάδα η επιλογή δεν ήταν ανάμεσα σε δικτατορία ή κοινοβουλευτισμό, αλλά στο ποια θα ήταν η μερίδα που θα ηγείτο της μεταβολής. Όπως δήλωνε: «Εάν με ερωτάτε τώρα ποίαν ιδέαν έχει το πλείστον των Ελλήνων ειδικώς διά την δικτατορίαν, ήτις ως γνωστόν δεν είναι απλή παρέκκλισις αλλά εκμηδένισις του κοινοβουλευτισμού και της θελήσεως του λαού, νομίζω ότι δεν σφάλλομαι αν είπω ότι δέχονται και ανέχονται την δικτατορίαν αν γίνη από τινα των “ημετέρων”, την αποστρέφονται και την καταπολεμούν εάν γίνη από μερίδα των αντιθέτων». ⁶³

63. Ιωάννου Μεταξά: *Το προσωπικό του ημερολόγιο*, τ. 4, Αθήνα 2005, σ. 596-597 (συνέντευξη Α. Μιχαλακόπουλου στην *Καθημερινή* της 7ης Ιανουαρίου 1934).

SUMMARY

Vassilios A. Bogiatzis, *A “Stranger” Against and Beyond Liberalism and Communism: the Intellectual Standpoint of Panayiotis Kanellopoulos in the Journal Archeion tis Philosophias kai Theorias ton Epistimon* [Archive of Philosophy and Theory of Science]

In this paper I attempt to identify the foundations of Panayiotis Kanellopoulos’ social and political thought during Greek interwar period. For this purpose I am based on his theoretical and epistemological texts which were published in the journal *Archeion tis Philosophias kai Theorias ton Epistimon* [Archive of Philosophy and Theory of Science], a philosophical and sociological review co-editor of which Kanellopoulos was. My attempt is explicitly inscribed in the field of the Historical Sociology of Intellectuals. More concretely, I use the approach on the intellectual as “stranger” of Dick Pels, who argues that there is a long standing metaphoric conjunction between the images of the intellectual and that of stranger: on this fundamental *estrangement* is based the intellectual’s ambition and/or claim that only he/she sees properly, as Sorel argues: “one must be outside in order to see properly”. Furthermore, when the intellectuals, Pels argues, tend to involve in political antagonism, they perform themselves as organic spokespersons for political causes either of the Left, or of the Right and Centre, concealing their will to intellectual power behind larger interests and constituencies such as those of History, Society, the Working Class, the Nation, Culture, Science, Reason, or Justice. This tension is not irrelevant with the formation of various *Third Ways* ideologies. Combining these insights with Karl Mannheim’s sociology of knowledge and Peter Wagner’s approach on modernity as a theoretical frame, and surveying the European interwar field of the *Third Ways* ideologies, this paper tries to explore how Panayiotis Kanellopoulos performed the image of “stranger” and under which exact influences he constructed his own third way ideological stance in order for the acute problems of Greek interwar society to be superseded.